

עסקי חכירות של יהודי-פולין וקשרם להתהוות 'ועד ארבע ארצות'

Author(s): ש"א ציגלמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תשמ"ב), pp. 112-144

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040403>

Accessed: 26/11/2011 15:16

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

עסקי חכירות* של יהודי-פולין וקשרם להתהוות 'ועד ארבע ארצות'

מאת ש' ארתור ציגלמן

לזכר הורי —

יחיאל בן אליעזר

ומרים-פייגה בת דב-זאב שפירא

במאמר זה באנו לדון בכוחות הכלכליים בקרב יהודי פולין ובמצב החברתי והמדיני שלהם. הללו מילאו תפקיד חשוב בדרך להתהוות ועד ארבע ארצות. אלו היו רק שניים מן הגורמים הרבים שהאיצו את התארגנותו של ועד הארצות, עד להיותו גוף בעל עמדה ראשונה במעלה במערכת השלטון העצמי של ציבור יהודי פולין וליטא לפני ארבע מאות שנה, היינו במחצית הראשונה של שנת שמ"א. בהקשר זה תיבחן השתתפותם של יהודי פולין וליטא בעסקי חכירה שונים והשפעת עסקים אלה על הצעדים הראשונים של הוועד. כן נעקוב אחרי דרך הפיכתו של הוועד לגורם פיסקאלי מרכזי בחיי הציבור היהודי, מעמד שהעניק לו את כוח ההשפעה על כל שכבות הציבור היהודי בפולין-ליטא. השפעת ועד ארבע ארצות היתה לא רק בתוך החברה היהודית של פולין-ליטא פנימה, אלא היתה מורגשת גם על מוסדות ואישים שונים במערכת השלטון הממלכתי הפולני, ואפילו בחוגי הבכירים ביותר. מטרת הדברים שלהלן היא איפוא: (א) בחינת ההשפעה של עסקי החכירה של יהודים על גורמים פוליטיים וחברתיים שונים של הציבור הפולני, מאז העלאת הנושא לדיון פומבי במוסדותיו; (ב) דיון בפעילות הפיסקאלית של יהודים, כפי שהיא משתקפת באספקלריה של תעודות הסיים והאוצר הממלכתי, והערכת משקלם והשפעתם של שני גורמים אלו על דרכי היווסדו של הוועד.

א

שיתוף הפעולה הכלכלי בין גורמים מרכזיים בצמרת החברה הפולנית לבין אנשי עסקים יהודים, עמד בסתירה בולטת לאינטרסים של קבוצות אוכלוסייה אחרות בחברה הפיאודאלית בפולין באותם ימים. מדיניות שיתוף הפעולה של רבי האצולה, מקורבי כס המלוכה ואף של המלך עצמו¹ ומוסדות אוצר המלך ואוצר הממלכה², נבעה משאיפת

* בעיקר חכירת הכנסות המלך והממלכה — *dochody publiczne (= Public Incomes)*. רשימת קצורים — ראה בסוף המאמר.

1 מ' קרומר, בישוף אשר שימש כמזכיר אצל המלך זיגמונט אוגוסט, מתאר בחיבורו את פולין בת זמנו (באמצע ובראשית המחצית השנייה של המאה הט"ז — פורסם לראשונה בשנת 1577). הוא כתב את הדברים הבאים: 'באורח יוצא מן הכלל איש אינו משלם מיסים כלשהם, אולי פרט ליהודים, בפקודת המלך'.

'W trybie nadzwyczajnym nikt nie wnosi żadnych podatków, chyba tylko Żydzi, na rzecz Króla'. Marcin Kromer, *Polska*, p. 98

2 על ההפרדה בין אוצר המלך ובין אוצר הממלכה (הציבורי) עיי': Z. Kaczmarczyk,

גורמים אלו להגדיל את הכנסותיהם³. מתברר, כי לשם כך הם היו מוכנים לפרוס את חסותם על פעילות כלכלית בלתי שיגרתית בפולין דאז, פעילות של יוזמה כלכלית קאפיטאליסטית⁴. יתר על כן, למרות העובדה שכוחותיה העיקריים של החברה הפולנית בתחום הייצור, חלוקת הטובין והמסחר היו אז עדיין נתונים להשפעת גורמים חוץ-כלכליים, לא נרתעו רבי המדינה הפולנית מלעשות עסקים רבי היקף עם יהודים, גם אם עקב כך יהודים הגיעו לעמדות מפתח בעסקים גדולים, בנכסיהם-דלא-ניידי ובמערכות השלטון הפיסקאלי⁵.

מצב זה כפי שתואר לעיל, לא נתהווה בחתף. כניסתם של יהודים לעמדות ותחומים אלה באה בהדרגה, כתוצאה משינויים מיבניים במערכות השלטון ובסדרי החברה. בעקבות שינויים אלה נתהווה מצב שאיפשר לאנשי עסקים יהודים להרחיב ולהעמיק את תחומי פעילותם הכלכלית.

עם עליית השפעתה של האצולה, החל משלהי המאה הט"ו ובמיוחד בראשית המאה הט"ז, התחולל גם צמצום בסמכויות המלך וכך בד החלו להצטמק הכנסותיו. תהליך זה הביא לשינויים בעלי משמעות בנכסי המלך⁶, כגון הפיכתם של חלק מנכסי המלך לאחוזות, שנמסרו לאצילים שמילאו תפקידים ממלכתיים⁷; שחרור האצולה מתשלומי מכס-יבוא על סחורות שיועדו לצרכיה היא; ביטול היטלים שונים ומכס-ייצוא על תוצרת אחוזותיה של האצולה, יחד עם ביטול תשלומי בלו על שירותים וסחורות (דוגמת המלח) שיועדו

Historia państwa, pp. 145–146; Wojcicehowski, *Zygmunt Stary*, Warszawa 1979, p. 332–333

Horn, *Żydzi na Rusi*, p. 222 ; שם; 3

Brückner, *Dzieje Kultury*, II, p. 41 4

משכנתא מאוד בתחום זה היא עדותו של יוסט דציוש, מזכירו של המלך זיגמונט הראשון, שאמר: 'בזמננו עולה יותר ויותר חשיבותם של היהודים; אין למצוא מכס, מס או היטל כלשהו שיהודים לא היו ממונים על גבייתו או לפחות שלא השתדלו במרץ להשיגו. הנוצרים כפופים בדרך כלל ליהודים; אין למצוא איש מבין המגנאטים (בעלי לטיפונדיות — שא"צ) ובכירי האצילים בקהיליה הפולנית שלא הפקיד את נכסיו בידי יהודים ושלא נתן ליהודים סמכות להטיל מרות על נוצרים; והאדונים הודרו להגן עליהם יותר מאשר על נוצרים, גם כאשר הנוצרים הואשמו שלא על עוול בכפם'. דברים אלה נאמרו ביחס למצב ששרר בשנת 1516, ונלקחו מחיבורו של Decius, *De Sigismundi*, p. 122. ברור שדברים אלה מגמתיים, אך הם משקפים במידה מסוימת את המצב. הנכסים המוזכרים לעיל הם אחוזות ענק שהוחכרו על האיכרים-האריסים לאנשי עסקים יהודים. מסמכים רבים מצביעים על קשרי עסק הדוקים בין אצילים עתירי נכסים לבין אנשי עסק יהודיים. ראה — *RJA*, v. 3, No 43, 177; *AVK*, v. 28, No 56, 220; v. 29, No 1, 2; *RiN*, v. 1, No 724; *Balaban, Żydzi Lwowsy*, dok. N. 38, p. 42, 43. בשו"ת ב"ח הישנות ס' סא, נאמר: 'אורניש שמחכירין השרים והבאים מכחן וברשותן...', וראה להלן, עמ' 000.

Statuta perpetua ('Nihil novi...') = בסיים של שנת 1505 בעיר ראדום; ראה — 6 *V.L.*, v. 1, pp. 136–140; גם החלטות הסיים בפיטרוקוב בשנת 1538, pp. 255–262; *V.L.*, v. 1, pp. 136–140. *Z. Kaczmarczyk, Historia Państwa*, pp. 124, 125, 146, 147; *Kutrzeba, Historia źródła*, I, — pp. 190, 191

7 *'Panis bene merentium'*, *Kaczmarczyk, Historia Państwa*, p. 126 ; שם, עמ' 46, 49, 75, 103–97.

לאצילים⁸. כל אלה גרמו, איפוא, להקטנה משמעותית של סך הכנסות המלך והאוצר. כדי לשמור על רמתן הנאותה של ההכנסות הסתמנה שאיפה לייעול הגבייה בסעיפי הכנסות ישנים שנותרו בידי המלך, וכן הוחלט מדי פעם על הטלת מיסים חדשים⁹. הוטלו הגבלות על המסחר במלח ובמשקאות משכרים ופיקוח על ייצורם. במסגרת מדיניות ייעול גביית המיסים על מצרכים אלה, נתקבלה החל משנות העשרים של המאה ה־ט"ז, שיטת החכרת הכנסות המלך והאוצר¹⁰. שיטה זו החלה לפלס לה דרך עוד במאה ה־ט"ו ונתגבשה לגמרי באמצע המאה ה־ט"ז.

בשנות העשרים של המאה ה־ט"ז מונו אישים יהודים לגובי מס גולגולת מטעם המלך, מס שהוטל על הציבור היהודי ברחבי המדינה¹¹. לקראת סוף שנות הארבעים ניסו המלך ורבי־האצולה להגדיל את הכנסותיהם מכלל המיסים וההיטלים גם על־ידי החכרת גבייתן של הכנסות אלה. באזורים שונים של פולין¹² וליטא הוחכרו הכנסות ממיסים, מכס ובלו לאנשי שלומם של רבי השלטון, בחלקם אנשי כספים; עם אלה נמנו גם יהודים בעלי ניסיון רב בעסקי כספים. הדבר נעשה במישרין על־ידי המלך או בדרך חכירה משנית בתיווך אצילים בעלי תפקידים ממלכתיים בכירים¹³.

אין תימה שהעירונים ערערו על יחסם של אנשי האצולה הבכירים ליהודים. העירונים שהיו בחלקם הגדול זרים (גרמנים, איטלקים, סקוטים, ארמנים וכו'), עברו במשך המאה ה־ט"ז תהליך של פולוניזציה, אך יחד עם זאת נחלשה עמדתם החברתית והכלכלית. דבר זה חיזק והעמיק את עמדתם העוינת כלפי היהודים. בדרך כלל ראו העירונים ביהודים מתחרים מסוכנים מבחינה כלכלית, אך לא פחותה היתה ההתחרות על השטחים¹⁴ בערים ועל אירגון הפנימי¹⁵. מלבד גורמים אלה השפיעו על היחס ליהודים גם החינוך

Bujak, *Wybór pism*, II, p. 250; Bujak, *Zasady polityki*, p. 17; Bershadsky, *Lit. Jev.*, 8 p. 403

9 ראה להלן, נספח א.

10 Bershadsky, *Lit. Jev.*, p. 403

11 פקודת המלך זיגמונט הראשון משנת 1521 — *A. Gr.i.Z.*, X — מס' 302, 304, 305, 306.

12 ראה נספח וכן — Rybarski, *Handel*, I, p. 351; Horn, *Zydzi na Rusi*, p. 219

13 ראה למשל שו"ת ב"ח הישנות ס' סא: '... כי המלך והבאים מכוחו מחכירין...'.

14 הבעיה האורבאנית העיקרית היתה צפיפות יתר של האוכלוסייה. שטחי העיר המוקפים חומה היו מוגבלים, אך היו גם הגבלות פינאודאליות של בעלות על הקרקע, ואלה גרמו למצוקת הדיור ומצוקות אורבאניות אחרות. המתיחות בין הקהילה היהודית לבין אירגון העירונים גברה. העירונים שאפו בדרך כלל לסילוק היהודים מן המקום. ראה — Przyboś, *Rzeszów*, pp. 98–99; Kotula, *Obwarowanie* — Rzeszowa, pp. 193–194; A. Cedello, *Mieszczanie*, p. 250; Bafaban, *HZK*. I, pp. 33, 56, 57, 67, 188, 199. על איסור ישיבת נוצרים ברובע היהודי בקוזמיר, ראה שם, עמ' 194. עיין

גם אצל — Bafaban, *Zydzi lwowscy*, pp. 16, 17, 24, 26

15 ההתנגשויות על רקע של שמירת השלטון העצמי של הקהילה היהודית; ניסיונות תכופים של אכיפת החוק המגנדבורגי על יהודים, ראה — *Lit. met.*, ks.3, N60 — כתב קיום ליהודי זמושץ', ראה — *Jutrzenka*, 1863, pp. 433–435; Bersohn, *Dyplomatarysz*, N. 356; Kutrzeba, *Życie*, pp. 19, 30–34; אטינגר, מעמדם המשפטי, עמ' 135–137.

הכנסייתי וחוסר הסובלנות שהיו נפוצים בקרב חוגים נוצריים עממיים¹⁶. אין גם להתעלם מן התגברות האנטישמיות כתוצאה ממאבקי הקונטרפורמאציה בפולין. אלה גרמו לגל עלילות דם ו'לחם הקודש' ולרדיפות יהודים במקומות שונים¹⁷. שילובם של הגורמים והנסיבות הנזכרים העמיק מאוד את יריבותם של העירונים ליהודים והפכה ליריבות פעילה. עם זאת, אין לפסוח גם על העמדה העוינת של האצולה הזעירה כלפי היהודים, ואף על זו של חוגים מסוימים מקרב האצולה הבינונית. אלו כאלו ראו ביהודים מתחרים בלתי רצויים בתחום העיסוק ובתפיסת משרות, כגון חכירת אחוזות, אשראי, ייצור, עיבוד תוצרת חקלאית (לדוגמה: דונג ודבש) והמסחר בבהמות, סוסים ובעיקר תבואה, אך גם בעצים, עורות ופשתן¹⁸.

ב

השתתפות יהודים בעסקי חכירה רגישים מבחינה חברתית ומדינית, במחצית השנייה של המאה ה־17, עוררה שאלות כבדות משקל בקרב חוגי אוכלוסייה שונים בפולין. כפי שנראה להלן, עניין זה העסיק פעמים רבות את מוסדות השלטון הפולני הייצוגיים, על כנסי השלאכטה הנפתיים (sejmiki) והסיימים של המדינה כולה (Rzeczpospolita). אולם, גם ראשי הציבור היהודי בפולין הוכרחו לתת את הדעת על המצב שנוצר ולנקוט אמצעים מתאימים להבטחת שלומם של שולחיהם.

נבחן איפוא מקרוב את עסקיהם הנזכרים של יהודים לפי אופיים הציבורי, מהותם העסקית וזיקתם הטריטוריאלית. תחילה ראוי לבדוק את העסקים שנידונו בהתוועדות נציגי הציבור היהודי בלובלין בשלהי שנת 1580, ערב התארגנותו של ועד ארבע ארצות. פירוט

16 לעתים קשה מאוד ההבחנה בין התנגשויות על רקע של ניגודי אינטרסים בין יהודים לבין יריביהם מחד גיסא, לבין התפרצויות השנאה התהומית המסורתית, מאידך גיסא. שנאה זו דחפה עירוניים וצוררי יהודים אחרים, לעלילות ופרעות למיניהן, מבלי שהדבר יביא להם תועלת של ממש. עיין *RiN* I, NN 545, 546 — איגרות המלך זיגמונט אוגוסט (שנת 1566) בעניין עלילת דם וסכסוך בין יהודי בריסק ועירוני רוסוחי. חשוב ואולי אף מעניין הוא לציין, שקורבנות העלילה במקרה זה שימשו כעוזרים וסוכנים של מוכסים יהודיים; איגרת המלך סטיפאן באטורי (שנת 1576) האוסרת להעליל על יהודים עלילות בדבר גניבת ילדים נוצרים והמתתם, ראה — *AVK*, 5, p. 220; *R.i.N*, 1, N 576; החל מן השליש השני של המאה ה־17 ובמשך המאה ה־18, קשורה תופעה זו גם במאבקי הקונטרפורמאציה. ראה בכתביו של אחד הבולטים בין מנהיגי הקונטרפורמאציה בפולין דאז, P. Skarga, *Żywoty świętych* (נכתב 1579); מובא על-פי Bartoszewicz, *Antysemityzm*, pp. 20–21

17 סטניסלאב אוזיחובסקי (Respublica Polona, 1543), קרא לבטל את כחבי הקיום של היהודים כיוון שהם מסוכנים לנצרות. הבישוף מקמיניץ, ביאלוויסקי, הטיף לשימוש בכוח נגד היישוב היהודי (ראה — Bartoszewicz, *Antysemityzm*, p. 15); הסופר פזילוסקי שיבח את המלך אלכסנדר על הצעדים שנקט נגד יהודים. ראה — שם, שם; קלונוביץ' האשים את יהודי פולין בפעילות כלכלית ודונית — שם, עמ' 16; גירוש יהודים מברכניא (1605) בא בעקבות עלילת חילול ה'הוסטיה' — Kiryk, *Z dziejów*, p. 29. עיין גם אטינגר, האנטישמיות, עמ' 5–8.

18 השוה, Rybarski, *Handel*, I, p. 224; Horn, *Żydzi na Rusi*, pp. 220–221; Bujak, *Zasady polityki*, p. 17; Schiper, *Żydzi neofici*, pp. 70, 71

העיסוקים הללו מצוי במסמך הידוע, שפורסם בשמו של הוועד, ביחד עם נוסח העונשים נגד יהודים שהיו מעורבים בעסקים כאלה בשלושה המחוזות המערביים של ארצות הכתר¹⁹. אך יש ליתן את הדעת גם למעורבותם של יהודים בחכירת אחוזות לענפיהן, שלא נזכרו באותה תעודה, אולם דבר זה חורג מעניינו של מאמר זה וראוי להיכרך במסגרת מחקר מיוחד שיוקדש לנושא.

(1) טשפאווי ופרופינציה: ראשון מבין העסקים שנזכרו בתעודה הוא שכירת טשפאווי²⁰, שהיה מקור חשוב למדי להגדלת הכנסות המלך, בגלל היותו היטל על ייצור ומזיגת משקאות אלכוהוליים, שנמנו עם המצרכים היותר נפוצים בקרב כל המעמדות של האוכלוסייה הנוצרית בפולין²¹. יצויין שהפרופינציה (זכות ייצור ומזיגת י"ש ומשקאות אחרים) היתה מונופולין של המלך ושל בעלי האחוזות. השלטונות שדאגו ליצילות גבייתו של הטשפאווי, החכירוהו לאנשים שהרכבו בתשלום ובין אלה גם לאנשי עסקים יהודים. אם כי אין לנו נתונים ממצים על חלקם של יהודים בחכירת סעיף זה של הכנסות המדינה בארצות הכתר המערביות²² ורייסן, מצביעים המקורות הפולניים משנות השישים-השמונים של המאה הט"ז על מקרים לא מעטים של השתתפות יהודים בחכירת מס זה, בעיקר על-ידי החזקתם בזכויות הפרופינציה. לדוגמה, המלך זיגמונט אוגוסט התיר בסוף פברואר 1564 להחכיר את זכויות הפרופינציה בעיר דרוהוביץ' (רייסן) ליהודי אמיד, יעקב בן יהודה. עם תום תקופת החכירה הראשונה העביר המלך שכירות זו לחזקתם של שני שותפים יהודים (מלכוב וזעלמא) למשך חמש-עשרה שנה, דבר שעורר את התנגדותם החריפה של עירוני דרוהוביץ'. ואכן, האחרונים פנו בעניין זה לערכאות וזכו בדיון²³.

נראה כי היהודים שחכרו את זכויות הפרופינציה בעיר בענדזין (בקצה המערבי של פלך קראקא, על גבול הממלכה) בשנת 1564, היו ממונים גם על גביית טשפאווי²⁴. מרישומי מזכירות המלך בארצות הכתר (Metryka Koronna) עולה, שביוני שנת 1577 תבעו עירוני אושווינצים (פלך קראקא) מהמלך סטיפאן באטורי להורות לסטארוסטה זיגמונט משיקובסקי לבטל את הסכם חכירת הפרופינציה, והמס שהיה קשור בה, שהוא ערך עם היהודי שימחה, ולצוות להשיב להם את מתקני הייצור של משקאות השכר שהופקעו מעירוני המקום²⁵. בסוף שנת 1578 אושר על-ידי המלך הסכם בין הסטארוסטה אנדז'י טינצ'ינסקי והעיר רובישוב (פלך זעלמא) ובין היהודי אברהם, ששכר את הכנסות

19 פוד"א, סי' א, עמ' 1.

20 czopowe — היטל זה הונהג, כאמור, בשליש האחרון של המאה הט"ו. עיי' : Moraczewski, D.R.P., VI, p. 185. העמקת גבייתו של טשפאווי החלה בשנות ה-60 של המאה הט"ז. ראה : V.L., II, ff. 954–955. עיי' גם : Kutrzeba, *Handel Krakowa*, p. 130 (ciza); Zajda, *Nazwy*, p. 95.

21 Korzon, *Wewnętrzne dzieje*, II, p. 215.

22 פולין גדול, פולין קטן ומאז' — פוד"א סי' א.

23 Bersohn, *Dyplomatarjusz*, N. 85; Wilker, *Drohobycz*, p. 40.

24 *Lustracja woj. krakowskiego 1564*, cz. 1, p. 252.

25 ולפי : M.K., v. 115, f. 270; J. Morgensztern, 'Regesty Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce', *BZIH*, N. 47–48 (1963), N. 24.

הפרופינציה של העיר וככל הנראה גם את גביית הטשפאווי²⁶. רישומים אחרים ממזכירות המלך מעידים אף הם — אומנם על דרך השלילה — על חלקם של יהודים בשכירת טשפאווי. לדוגמה במרס 1578, אישר המלך סטיפאן באטורי כתב קיום לעירוני קנישן (מחוז Podlasie), שאסר את החכרת גביית המיסים מבתי מבשל של בירה, יהא החוכר נוצרי או יהודי²⁷. איסור דומה הוצא על-ידי אותו מלך בפברואר 1580, לפי בקשת העיר טרימבובלה (רייסן)²⁸.

נוסף ונציין שבשנים 1578–1581 נתנו הסיימים יותר מפעם אחת את הדעת לארגון גביית הטשפאווי. בהחלטותיהם הוסכם שמחזיקי זיכיונות הייצור, השינוק והמזיגה של משקאות משכרים ירכזו גם את תשלומי המס, וימסרום לנציגי שר האוצר במועדים שנקבעו לכך²⁹. הסיים הוורשאי, בהחלטותיו משנת 1581, נדרש להימנע ממינוי יהודים כנציגי שר האוצר לגביית הטשפאווי³⁰.

במחוזות המזרחיים של הכתר — בוולין, פודוליה ואוקראינה — היתה חכירת זכות הפרופינציה וגביית הטשפאווי על-ידי אנשי עסק יהודים, תופעה שכיחה הרבה יותר מאשר במערכה של פולין³¹. בעוד שבמחוזות המערביים של ארצות הכתר מועטה היתה השתתפותם של היהודים בעסקים אלה בסקטור הכפרי ובערים הבינוניות והקטנות; עיסוק זה היה נתון באזורים אלה בידי אצילים זוטרים ובידי עירוניים³². מרבית היהודים שהיתה להם יד בפרנסה זו במחוזות המערביים, פעלו בערים גדולות כמו לובלין, קראקא³³ ופוזנא, חרף העובדה שבהן הלכה והחריפה התחרות בין היהודים לבין הנוצרים, עד שראשי הציבור היהודי נאלצו לקבוע איסור חמור ביותר על עיסוק בתחומים אלה.

מנתונים על גביית טשפאווי בשנים 1579 ו-1580 שהובאו ע"י החוקר הפולני א' פאווינסקי, עולה ששלמה, יהודי מקראקא³⁴, שילם לאוצר סכום עתק — חמישה-עשר

26 שם, שם, מס' 26, f. 281-2; M.K., v. 122.

27 שם, שם, מס' 26, f. 203; M.K., v. 118.

28 שם, שם, מס' 49, f. 271; M.K., v. 123.

29 V.L., II, ff. 986, 987, 1003, 1033.

30 שם, גליין 1033.

31 אטינגר, חלקם של היהודים בקולוניזציה, עמ' 129.

32 לפי נתוני מחקרו של שצ'פניאק, יהודים מחזיקי פרופינציה במחצית המאה ה'יז', בפולין גדול, היה דבר נדיר. הם היוו אז פחות מ-0.5% ממספר כלל הפונדקאים במחוז קאליש. ניתן לשער שהתמונה בסוף המאה ה'טז' לא היה שונה בהרבה, אלא אם נניח שהחרם שהטיל ועד ארבע ארצות הביא לשינוי מרחיק לכת. השווה: Szczepaniak, *Karczma*, p. 66.

33 *Lustracja woj. lubelskiego 1565*, p. 13.

Lustracja woj. krakowskiego 1564, cz. 1, p. 26, 29.

34 ראה: Pawiński, *Skarbowość*, p. 172. ברשימות ההכנסות של האוצר בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה'טז' לא אחת הוזכר שמו של הרופא היהודי שלמה קאלאהורה מקראקא כחוכר הכנסות ממס טשפאווי (Żr. Dz. v. 9^p, p. 238), עוסק בהפקת והפצת מלח ברייסן (Pawiński, *Skarbowość*). (p. 83–85). פרטים נוספים על האיש — ראה J. Turska, *Przemysł solny w woj. ruskim 16w.*, Lwów 1928; Bafaban, *HZK*, v. 1, pp. 151–154.

אלף זהובים לשנה — עבור זיכיון חכירת הגבייה של מס זה על יכוא יינות מהונגריה ליוון ושיווקם³⁵. על-פי הנתונים שהביא פאווינסקי, סכום זה היווה יותר מאשר $7\frac{3}{4}$ אחוזים מכל הכנסות הטשפאווי שהגיעו באותן השנים לידי האוצר מארצות הכתר. בהקשר זה מעניין גם לציין שבין היינות שהובאו לפולין וליטא מארצות ים-תיכוניות, נמצאו גם יינות כשרים מכרתים, שנועדו לצורכי היהודים^{35א}.

בעל ספר בית חדש, יואל סירקיש, מגדולי הרבנים של פולין בשלהי המאה ה־17 ובשליש הראשון של המאה ה־18, משקיף בעל טביעת עין חדה ביותר, היה עד לתופעות שהעסיקו את ראשי הציבור היהודי בעת התוועדויותיהם בלובלין, לפני הקמתו של ועד ארבע ארצות. הוא העריך את המצב שהביא לקבלת ההחלטה על איסור טשפאווי בזו הלשון:

... ראיתי אחר כך בגוף התקנה שתקנו וגזרו בהרבה עונשים על מקצת ארצות במלכותינו שלא ישכור שום יהודי הטשפאווי בשום ענין בעולם כי היה סכנה גדולה מצעקת הגויים ברוב המקומות שהיהודים שולטים ומושלים ואוחזי' במ' כמלכים ושרים וא"כ היאך אפשר שיהא בדבר זה דין חזקה (שו"ת כ"ח הישנות סימן סא).

דבריו אלה של ר' יואל סירקיש שנכתבו, ככל הנראה, בשנות התשעים של המאה ה־17 או בראשיתה של המאה ה־18, מרמזים על השמירה הקפדנית על האיסורים שהונהגו על-ידי ועד ארבע ארצות בראשיתו באמצעות 'הרבה עונשים'.

על המשך המצב הקודם, בו יהודים שוכרים טשפאווי במחוזות המזרחיים של הכתר, אפשר ללמוד ממסמך שנרשם בספר המבצר של לבוב בשנים ביוני 1583. במסמך נאמר שסופר המבצר, יאן ביאלקובסקי, יזכה בחכירת גביית טשפאווי בפלכים בעלז ופודוליה, רק בתנאי שיצרף לעסק כשותף-בעל-זכויות-שוות את היהודי יוסף יאשיהו מקאזימיר, שנמנה עם נתיניו של מיקולאי פירליי³⁶.

(2) מינץ: האיסור השני המופיע בהחלטות ועד ארבע ארצות (מט"ו בכסליו שנת שמ"א) הוא עניין שכירת מינץ, היינו חכירת מיטבעות. מעטים הם המסמכים בנושא זה שהגיעו לידינו מהמחצית השנייה של המאה ה־17. ייתכן שלכתחילה היו ענייני מיטבעות והחכרתן תחום עשייה שהשתיקה יפה לו; רק תעודות מעטות ביחס אליהן זכו לתיקן ובודדות בלבד הגיעו לידי החוקרים.

35 בתעודות האוצר דאז יינות אלה מוכרים בשם Malmazya. שם זה בא משם מקום Malwazya (גם Monembasia) שבקצה הדרומי של החוף המזרחי של מוריהה — ראה: Brückner, *Sejp.*, p. 320. לא למותר יהיה זה, אולי, לציין שבשנת 1578 ההכנסות מטשפאווי מיכוא יינות הנזכרים לעיל הסתכמו בסכום 12,640 זהובים בלבד אשר התקבלו, כנראה, מידי חוכר אחר, לא יהודי. ראה: Pawinski, *Skarbowość*, p. 172

35א Bafaban, *Żydzi lwowscy*, p. 459–463; שאצקי, 'יהודים ספרדים במושץ', זמושץ' בגאונה ובשברה, ח"א חשי"ג.

36 A. Gr.i.Z., X., NN. 2231, 2233

אחד המסמכים המעניינים בתחום זה הוא התעודה שנרשמה במטריקה הליטאית בשנים-עשר באוקטובר 1569, בה מסופר שהמלך זיגמונט אוגוסט מסר את המיטבעה בוילנה בחכירה למזכירו, ואֶלְנֵי איברפלד וליהודי, יצחק בורודבקה, ששימש מוכס בארכידוכסות של ליטא. על הממונים החדשים של המיטבעה היה להתיך כ-7500 פונטים מטילי כסף טהור ולהטביע מהם דוקאטים, לתשלום לחיל הגרמני השכיר ששימש את המלך בליפלנד.³⁷

ידיעה אחרת על עסקי טביעה של יהודים היא משניים במאי שנת 1572, ובה צו מאת המלך זיגמונט אוגוסט, הדורש מיהודים שגרמו להפצת מטבע פגום להפקיד בידיו מטילי כסף חדשים, בכמות שתספיק להטבעת מאה אלף זהובים במטבעות חדשים.³⁸

אפשר שמובאות אלה רומזות על יחסים מסובכים שעלולים היו להתפתח בין המלך לבין יהודים שהיו מעורבים בעסקי טביעת מטבעות. לדוגמה, ניסיון להעזר ביהודים לעשיית רווחים קלים ואילו בשעת כישלון להאשימם בהאשמה חמורה שקוממה חוגים רחבים של הציבור — בהאשמת קילקול המטבע.

פרשה נוספת המגלה טפח מקשרי יהודים לענייני טביעת מטבעות, היא פנייתו של המלך סטיפאן באטורי לכמה מיהודי קראקא לאסוף ולהפקיד בידי שר האוצר החדש, הממונה על המיטבעה של המלך, רפאל לאשצ'איסקי, חמש מאות פונטים מטילי כסף טהור על מנת לסייע להבראת מחזור המטבע בממלכה.³⁹

שני המסמכים האחרונים רומזים בבירור על הסכנות שארכו לציבור היהודי כולו ולחוגים שהיו מקורבים לעסקי מיטבעות בפרט; אין איפוא תימה שבנסיבות אלה אסרו ראשי ועד ארבע ארצות, באיסור חמור, לעסוק בפרנסה זו.

(3) זויפא: כשלישי נרשם האיסור על שכירת זויפא. המלה זויפא מכילה לפחות שלושה מושגים בעלי משמעות, בעיסקות ההפקה וההפצה של מלח בפולין הישנה: מכרות מלח בפלך קראקא (ויאלצ'קה, בוכניא) ורייסן (דרוהוביץ, סאמבור, טלטיין, סול, דולינא ואחרים); בתי-ייצור למלח שולחן על-ידי אידוי של פסולת מכרות ותמיסות מלח⁴⁰; ומחסני מלח. עסקי חכירה של יהודים כללו את שלושה התחומים הקשורים בזויפא. כמו המכרות גם המסחר במלח היה בתחום המונופולין המלכותי. כמיות המלח שעמדו לרשותם של אלה שהשיגו זיכיונות ייצור ושיווק היו מוגבלות. מיגבלות אלה נבעו ככל הנראה מיחסים פיאודאלים של אותה תקופה, בלמו את פיתוח הפקת המלח והפצתו וגרמו מחסור בו במשך כל התקופה האמורה.⁴¹

כדי להתגבר על קשיים אלה הוחל במחצית השנייה של המאה הט"ז בהקמת מפעלים

RJA, III. N. 177 37

A. Gr. i. Z., X, N. 1697 38

M.K., v. 118, f. 367–367b; Bersohn, *Dyplomatarysz*, N. 170 39

Atlas hist. (1) 30, (1) 19 עמ' 40

Rybarski, *Handel*, I, p. 123 ; 129 עמ' 41

להפקת מלח, מפסולת מכרות ומתמיסות. כעבור זמן לא רב החלו גם יהודים בעלי יוזמה לפעול בתחום זה, ולפתחו במקומות החדשים בהם אפשר היה לארגן את הייצור באופן יעיל יותר, בעזרת גופים מאורגנים על בסיס יוזמה פרטית, השקעה נכבדה בצידוד חדש ובעזרת כוח עבודה זול. לשם מימון העסקות החדשות הוקמו לעתים שותפויות בעלות אופי כלכלי טהור, אשר נהנו מהקלות במכס, בלו ומהספקת חומר גלם במחירים נמוכים יחסית⁴². בשותפויות אלה לקחו חלק אצילים ידועי שם ובעלי מעמד מדיני בכיר ואנשי עסקים יהודים. כך היה לדוגמה במפעל אידוי מלח בעיר קודין (דרומית-מערבית מבריסק דליטא) שהחל לפעול בשנת 1578; שותפו היהודי היה סוחר אמיד — שאול פרודיץ⁴³. למרות שהמפעל נוהל על-ידי ר' שאול עצמו ועל חשבוננו — גילה האוצר המלכותי עניין בהגשת סיוע להרחבתו⁴⁴.

במרס שנת 1580 הקימו מיקולאי ספיאה (Sapieha), הוויאבודה של מינסק, ואוסטכי וולוביץ, קנצלר הדוכסות הליטאית וסטארוסטה של בריסק, בשותפות עם שלושה סוחרים יהודים מבריסק (טוביה בוגדונוביץ, אליעזר אברמוביץ וליפמן שמרלביץ) מפעל חדש לאידוי מלח בסביבות קודין. שלושה השותפים היהודים קיבלו יחדיו שליש ההכנסה בעסק, תמורת אחריותם לניהול המפעל כולו ופיקוח על רכישות מלח ממכרות קראקא והובלתו למפעל; עליהם הוטל גם שיווק התוצרת⁴⁵. זיכיון שניתן ביוני 1578 לפיוטר זבורובסקי, ויאבודה של קראקא, הסמיך אותו להקים מפעל אידוי לתמיסות מלחיות. בארגון מפעל זה ובהפעלתו לקח חלק פעיל יהודי מקראקא בשם יונה בן יצחק⁴⁶. בשנת 1577 הוקם על-ידי איש עסקים יהודי — יהויכין מבריסק, בשיתוף עם חותנו יעקב עזרא, מפרנסי ק"ק קראקא — מפעל גדול לאידוי תמיסות מלח בעיר בענדזין, בסמוך לגבול שילזיה⁴⁷. בשנת 1581 כבר לא היה מפעל זה ברשות בעליו הראשונים, כי יאן-באפטסיט צטיס, החוכר החדש של העיר בענדזין, השתלט על מפעל המלח⁴⁸.

העלמם של יזמים יהודים מזירת הפעילות במפעלי המלח של ארצות הכתר המערביות, לקראת סוף שנת 1580, לא נבע מחוסר הצלחתם הכלכלית. נהפוך הוא, אנשי עסקים יהודים זכו במקרים רבים להצלחה כלכלית בולטת במפעלים, בנכסים ובמוסדות שהיו בהנהלתם. מנקודת מבט רחבה יותר עולה, כי עסקים שהיו בידי יהודים הביאו לעתים קרובות להתעוררות כלכלית בתחומי משק שונים, בקנה מידה מקומי ולפעמים גם בקנה מידה רחב יותר. הצלחתם זו של היזמים היהודים הביאה לשיפור בניצול חומרי הגלם, בהכוונת כוח

Gilewicz, Zatarę 1592, p. 140 42

Keckowa, Żupy, p. 64 43

Pawinski, Skarbowski, p. 82; MK, v. 118, f. 492–494 44

AVK, III, p. 304 45

Pawinski, Skarbowski, pp. 80–81 46

Wyrozumski, Warzelnie soli, pp. 32–62; Bařaban, HZK, I, p. 159 47

Keckowa, Żupy, p. 394. 2. שם, שם, נספח מס' 2. 48

עבודה למקורות פרנסה חדשים ובשיווק התוצרת⁴⁹. הצלחות אלה, ובעיקר גמישותם ופתיחותם של אנשי עסק יהודים במצבים משתנים של הפעילות המשקית, בלטו על רקע העדר יוזמה ויכולת כלכלית בקרב חוגים חברתיים-משקיים אחרים. אלה האחרונים ניסו עם זאת, לדחוק את רגליהם של היוזמים היהודים מסוג זה של עסקים, ואולי גם מן המקום בו פעלו. לכן, אין אולי פלא בכך, שאנשים שהיו מקורבים לשלטון ובראש וראשונה בכירי האצילים, העדיפו במקרים רבים לעמוד בקשרים עסקיים עם יהודים בעלי יוזמה וכושר מסחרי, בתקווה שהודות למאמציהם, שקדנותם ומסירותם של היהודים, יוצר סיכוי טוב יותר להשגת רווחים והכנסות נאותים בנכסיהם של אותם בכירי אצילים או במפעליהם⁵⁰. חיוזק לסברה זו ניתן למצוא בזיכיון שניתן לתקופה של שש שנים, בעשרים וארבעה בינואר 1580, על-ידי המלך סטיפאן באטורי לשותפות של שלושה⁵¹ יהודים להפקת מלח ממעיינות שנתגלו בכפר טלאטטין (במחוז האליץ'). על אף העובדה שמעיינות אלה נמצאו באדמותיהם של אצילים, לא הצליחו אותם אצילים לרכוש את האמצעים הדרושים להפקת אוצרות המלח הטמונים באדמותיהם. המלך, שכלל הנראה היה מעוניין בהגדלת תפוקת המלח, שיחרר את השותפים-החוכרים מתשלומי מכס והתיר להם לשווק את מלח השולחן המופק ממפעלם זה בכל מקום. לשם כך העניק להם המלך גם רשות להקים מחסני מלח על-פי צורכיהם⁵².

(ג) מכסים: איסור חמור הוטל גם על שכירת 'גרעניץ מכס', דהיינו מכס קראקא ופוזנא והשייך להם⁵³. איסור זה היה מכוון, ככל הנראה, נגד חוכרי גביית המכס מסחורות היבוא והיצוא שעברו את תחנות המכס הנזכרות. רוב הנתונים על חכירות מכס, בלו והיטלים אחרים על-ידי יהודים, משתייכים לגביית תשלומים אלה בתחנות מכס פנים-ארציות. יש קושי בהבחנת עיסקות חכירה ועיסוק במכס שנגבה מסחורות שחצו את הגבול הממלכתי לשני הכיוונים. בשנות השישים והשבעים של המאה הט"ז עסקו נגיד הקהילה היהודית בקראקא בין היתר בחכירת גביית המכס. עמם נמנו יעקב עזרא שקיים קשרים הדוקים עם חצר המלך⁵⁴, הרופא האמיד שלמה קלהורה שהיה מעורב בעסקים פינאנסיים

Brückner, *Dzieje Kultury*, II, pp. 43–46; *AVK*, v. 28, N. 220; *Lit. met.*, v. 2, N. 226 49
Kutrzeba, *Życie*, pp. 19, 38; Arłamowski, *Dzieje przemyskich cechów*, pp. 108–109; idem, 50
Stosunki, pp. 282, 349; Wyrobisz, *Polityka Firlejów*, p. 390; Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej*,
p. 144; *Pińczów i jego szkoły*, pp. 33, 39–42
היהודית באוקראינה ראה — אטינגר, חלקם של היהודים בקולוניזציה, עמ' 135, 139.

שלמה קלהורה, דוקטור לרפואה, אברהם קלהורה ושלמה חדידה. השלושה הם יהודים ספרדיים 51
יוצאי איטליה שבאו להתיישב בפולין. ראה — Horn, *Bařaban, HZK*, I, pp. 152, 293; *Żydzi na Rusi*, p. 229

Pawiński, *Skarbowość*, p. 84; *MK*, v. 123, ff. 206–207 v; Archiwum akt grodzkich we Lwowie, 52
v. 334, pp. 411, 412 (7 Feb. 1571)

פורד"א, ס' א. 53

Pawiński, *Skarbowość*, p. 129 54

רבים, שאול ואהל⁵⁵ ואחרים. גם בפוזנא חכרו סוחרים ואנשי כספים יהודים הכנסות מגביית מכס⁵⁶.

דוגמה נוספת מתקופתו של המלך זיגמונט אוגוסט, המצויה בארכיון הבנדיקטיני בלבוב. זו מעידה על מסירה של גביית מכסים והיטלי בלו בפלך רייסן, ליהודי יצחק שלומניץ. מינויו של שלומניץ לווה בהוראה מפורשת לסטארוסטה של לבוב, מיקולאי הרברט מפולשטין, לתמוך בגובה הנזכר, במילוי תפקידו. הן המוכסים היהודים מקראקא הן אלה מפוזנא, עוררו רוגז רב בחוגי האצולה הבכירה ובקרב סוחרים, יבואנים ויצואנים, בגלל נגישותיהם שנבעו מעצם מילוי תפקידם. דברים אלה מוסיפים להבהיר את הרקע להחלטות של ועד ארבע ארצות בעניין חכירת המכס, שנגבה מסחורות שנכנסו ויצאו את גבולות הממלכה באותם ימים.

ג

העסקים המגוונים של חכירות הביאו בדרך כלל לא רק להגדלה משמעותית של הכנסות המלך ובכירי האצולה, אלא גם להתעשרות מהירה יחסית של מרבית החוכרים והמוכסים⁵⁷. עם זאת, במרוצת הזמן עוררה שיטת החכירות הפיסקאליות סכסוכים בין עירוניים, אצילים מן השורה וגם יהודים מובילי סחורות — לבין מוכסים, חוכרים, עוזריהם וסוכניהם, שלא אחת העלו בתביעותיהם המוגזמות את חמתם של נוסעים, עוברי אורח ותושבים במקומות שונים. יריבויות אלו גררו את הצדדים אפילו להתנגשויות אלימות וקשות⁵⁸. התבטאות המוכסים והחוכרים היהודים בפעילות הפיסקאלית ובתחומים אחרים, הולידה לחצים פוליטיים בלתי מבוטלים בקרב חוגים בעלי השפעה בכנסי השלאכטה האזוריים⁵⁹.

55 שם, עמ' 80–83; AVK, v. 3, 3, N 204.

56 MRPS, pars 4, v.1. N 4145, 5296; pars 4, v.2. N 16493.

57 Bałaban, *Żydzi lwowscy*, pp. 388–390; Rutkowski, *Historia gospod.*, v. 1., III.

58 *RJA.*, II, NN 153, 160, 177; *A. Gr. i Z.*, X, N 1620.

ואחרים, יהודים מלבוב, לפצות את שלומניץ היהודי עבור הנזקים שנגרמו לזוויפא: AVK, v. 6, N 44.

Lit. met., v. 3, N 195. ראה גם R.i.N. מס' 525 — קובלנה של עירוני לוצק נגד סוכן המכס יוסקו בן

שלמה (שנת 1561); וכן מס' 551 — איגרת זיגמונט השני המורה לנתיניו העירוניים והיהודים להגיש

תביעות בגין נזקים שכביכול נגרמו להם על ידי מוכסים יהודים, יצחק ברודבקה ומנדל יקוביץ', וזאת

כדי שאפשר יהיה בידם להמשיך ולגבות את ההיטלים (שנת 1567) לאחר בירור הטענות. מס' 566 —

תביעה שנרשמה בפרטיכל הסיים (לובלין, ראשית שנת 1569) בו הועלתה הצעה ודרישה שאנשי אצולה

בלבר ימונו לתפקידים של גובי מיסים ואילו היהודים יורחקו מן המוכסות. מס' 666 — התקפת הכרז

הצבאי (wojski) של נפת לוצק על מוכסים יהודים באיזור לודמיר (שנת 1588); מס' 671 — קובלנות

של עירוניים נגד מוכסי תחנת וולדובה ולומיאזי (שנת 1589); עיין גם שם, מס' 552, 595, 597. ראה גם

נרב, פיוסק, עמ' 37, 38; ראה גם Horn, *Żydzi na Rusi*, p. 223.

59 Prochaska, *Lwów*, p. 32; Sejmiak. עניין פיקוח על הכנסות המדינה על ידי יהודים נידון בכנס המקומי

של השלאכטה (שנת 1570). הדי דיונים אלה ניתן למצוא בפרטיכל הסיים הלובלינאי משנת 1569,

וכן בהחלטות הסיימים בענייני יהודים לשנת 1532, 1538, 1562, 1565, וראה להלן.

ובהמשך התהליך הועלה נושא זה, יחד עם נושאים אחרים, על סדר היום של הסיימים הכלליים, בהם נידון מעמדם של היהודים בשטחי פעילותם השונים. התוצאות לא איחרו לבוא. תמיד נמצאו צירים שדרשו בקולות רמים הגבלת פעילותם של יהודים, בתחומים רגישים מבחינה כלכלית וציבורית. הטענות שהושמעו, היו לעתים בעלות אופי קנטרני. שאיפתם של נואמים אחרים בישיבות המליאה של הסיימים היתה לערער את ביטחונם של הציבור היהודי ולכרסם בעמדותיו הכלכליות והמשפטיות. אפשר למצוא שפע דוגמאות מאלפות למגמות אלה, בפרטיכל הדיונים של הסיימים הלוברלינאי משנת 1569. לדוגמה, בחמישה-עשר ביולי הציע הציר שניצקי, שופט קרקעות⁶⁰ מחצלמא, בתמיכתו של הסטארוסטה של פרימשלא, 'לנהוג ביהודים וצוענים על פי הקונסטיטוציות'⁶¹. יומיים לאחר מכן, בשבעה-עשר לאותו חודש, העלה אותו ציר מפרימשלא בשם אחדים מעמיתיו בסיים דרישה, לפיה 'רק אנשי השלאכטה (אצילים — שא"צ) ולא פשוטי העם, ימונו למישרות גובי מיסים'. בהמשך לדבריו, הוסיף ואמר:

לא פחות חשוב מכך הוא שתדעו, כי נציגי מחוזות מליטא טוענים שרבים סובלים סבל קשה מידי יהודים הגובים שם מכס, בלו והכנסות אחרות, בכל מקום ומקום. צירים מליטא מבקשים מכס להשתדל שדבר זה יפסק, ושהיהודים לא יחזיקו בגביית המיסים. אנו אף חוששים פן צרה זו תפגע בנו על אף שיש לנו לא מעט קונסטיטוציות בעניין היהודים. למרות זאת, בני בליעל אלה תופשים אצלנו מישרות וגוזלים לא במעט, וברייסן⁶² הם אף עושים יותר.

הוויאבודה הקראקאי אמר: 'אצלי, בפלך שלי, הם אינם'. על כך השיב לו הסטארוסטה של פרימשלא: 'יודע אני שאתה משתדל לאכוף את חוקי הקהילה'⁶³, אף-על-פי-כן יהודים רבים מחזיקים אצלכם במישרות אלו'⁶⁴.

כעבור עשרה ימים, בעשרים ושבעה לחודש יולי, שוב נטל הסטארוסטה הפרימישלאי את רשות הדיבור, ובאותה הזדמנות הצהיר בין היתר כי:

צירי מחוזות הדוכסות הליטאית מבקשים לשחרר את שולחיהם מהיטלים שונים, כמו לדוגמה שומות עודפות שהעמיסו עליהם היהודים חוכרי מיסי המסחר, דמי השוק, טחנות הקמח, בתי הלתת וסעיפי הכנסה אחרים⁶⁵.

60 עיין: podkomorzy — subcamerarius, Gloger, *Encyklopedia*, IV, pp. 44–45.

61 Dnevnik, p. 529. לא מצאתי פרסום פולני (המקור) לחומר זה, אשר ככל הנראה לא פורסם מעולם. הקונסטיטוציות המוזכרות כאן ולהלן — מונח בו השתמשו בפולין הישנה להגדרת החלטות הסיימים.

ראה גם — Kaczmarczyk, B., *Historia Państwa*, II, pp. 23, 238.

62 היינו, גליל לבוב (רוסיה האדומה) שפרימשלא וסביבותיה היו חלק ממנו. ראה גם הנתונים על יהודי רוסיה האדומה (רייסן) שהביא 228–229, Horn, *Zydzi na Rusi*, pp. 220–224.

63 הכוונה לממלכה המאוחדת של פולין-ליטא.

64 Dnevnik, p. 508.

65 שם, עמ' 585.

נציגי פלך זמוט הודיעו באוגוסט שהם מסכימים לתמוך במס המוצע למימון המלחמה בשליט מוסקבה. עם זאת, הם הביעו את רצונם למסור את הכסף לאנשי צבא ולא ליהודים.⁶⁶

דיווחים אלה ממושבו של הסיים משקפים ככל שנראה, נאמנה, את הלך-הרוח ששרר בקרב חוגים מסוימים של השלאכטה הזעירה והבינונית, אשר קבלו והתמרמרו נגד המוכסות היהודית שהפכה לתופעה שכיחה למדי במקומות רבים. ואומנם, כך אפשר להתרשם מן הדוגמאות שהובאו לעיל. עוד בסיים הפייטרוקובי בשנת 1538 נתקבלו החלטות הדורשות שלא להעמיד יהודים בראש חדרי מכס כלשהם, וזאת בנימוק שעניין זה סותר את החוק האלוהי (כלומר, החוק הקנוני), וכי אנשים כמותם אינם ראויים לשמש בתפקידים רשמיים בין הנוצרים.⁶⁷ החלטה זו נוסחה, אומנם, בלשון חריפה ובוטה, עם זאת לא היתה מספיק ממוקדת על-מנת להוות בסיס לחיסול המוכסות היהודית.

טענות, תביעות ודרישות למיניהן, מכוונות נגד יהודים בכלל ובמיוחד נגד אלה שעסקו בחכירות והחזיקו במישרות פיסקאליות, חזרו מדי פעם לסדר יומם של הסיימים. הסיים הפייטרוקובי של שנת 1562–1563 הסתמך על החלטות משנת 1538 ועל קובלנות הצירים, שטענו כי יהודים פגעו בכל סוגי המסחר ובמקורות פרנסה של העירוניים⁶⁸, וציווה '...שיהודי לא יחזיק זויפא, מכס וחכירות כלשהן ככתוב בחוק'.⁶⁹

גם בסיים שהתכנס בשנת 1565 בפייטרוקוב עלתה שאלה זו בכל חריפותה. כתוצאה מכך, התקבלה בכנס זה החלטה יותר ממוקדת בנושא הנידון, מאשר בכנסים הקודמים; הוויאבודים בארצות הכתר⁷⁰, כל אחד בפלך שלו, חויבו למנוע מיהודים החזקת זויפא, מכס וחכירות למיניהן כנגד קנס עתק של מאה מרקאות, בכל מקרה ומקרה⁷¹. אותו סיים אף קיבל החלטה נחרצת שאסרה על נוצרים, גברים כנשים, לעבוד בשירות יהודים, הן בערים ועיירות של המלך והן באלו של הכנסייה והאצילים; הוראה זו חייבה גם את משרתי הבית. יהודים שהעבירו משרתים נוצריים הסתכנו בקנס של מאה מרקאות, ואילו המשרתים

66 שם, עמ' 609.

67 Statuimus inviolabiliter observandum, judaeos teloneis quibuscunque praefici non debere, neque posse, indignum et iuri Divino contrarium censentes, eius generis homines aluquibus honoribus et officiis inter christianos fungi debere. *V.L.*, I, p. 258, f. 525

68 החלטה זו מעידה על השפעה מסוימת שהיתה לעירוניים על צירי השלאכטה הבינונית בסיים. ייתכן, שטענות כאלו הועלו גם על-ידי חוגי השלאכטה השונים ושימשו ביטוי לתחרות החריפה בינם לבין הסוחרים והסוכנים היהודים שעסקו ביצוא וביבוא.

69 *V.L.*, II, p. 20 #62, f. 624

70 תוקפם של איסורים אלה חל על מחוזות פולין (ארצות הכתר) בלבד. היינו — ליטא לא נכללה בהם. יש גם לפקפק אם המחוקק התכוון למחוזות המזרחיים של ארצות הכתר — לרייסן, ולפודוליה וגם לוולין; שני האחרונים סופחו לגבולות הכתר רק בשנת 1569 על-ידי הסיים הלוברלינאי.

71 שם, עמ' 59, סי' 69. ראה לעיל על הדיון בסיים הלוברלינאי של שנת 1569.

הסתכנו בעונש מאסר⁷². מובילי משאות, בעלי עגלות וסבלים נוצריים לא נכללו באיסור זה⁷³.

החלטות שנתקבלו בסיים הפיזטורוקובי בשנת 1567 בענייני מוכסות, מסחר וחכירות, חתרו למעשה לאכיפת ההחלטות של סיימים קודמים, ואף הרחיבו אותן על סוגי פעילות כלכלית ופיסקאלית נוספים. נאסרה למשל על יהודים החזקת זיפא, מחסני מלח ופונדקים, ניהול סוגי מסחר מסוימים וגביית בלו והיטלים אחרים, הן כשהם נעשים בשמם-הם, והן כשהם נעשים באמצעות אנשי ביניים נוצרים. הענשת יהודים אשמים בהפרת איסורים אלה נמסרה לפי החלטה זו לידי הוויאבורה, או לידי בעל הקרקע, הפרטי או הכנסייתי, בהתאם למקום ישיבתו של היהודי. בד בבד עם איומי הענשה אלו, הועלה גובה הקנס הכספי לסכום של מאתיים מרקאות. מחציתו של קנס זה היה צריך להימסר לתובע, או למעשה, למלשין, והיתר לרשות המתאימה. זאת מבלי שיינתן משקל כלשהו לעדויותיהם של יהודים ולמסמכים כתובים כלשהם⁷⁴. ברישא של ההחלטה, זכתה להדגש מיוחד ההוראה שאסרה על יהודים לעסוק במסחר שהיה לרעת העירונים, וזאת בהתאם להסכמים שהושגו בין הצדדים⁷⁵.

פיסקה זו, שחזרה על עצמה (כנזכר לעיל) בניסוחים השונים בהחלטות שנתקבלו על-ידי הסיימים במשך המאה הט"ז, משקפת, כפי שמתברר, את הבעיות הקשות של דו-קיום בין עירונים לבין יהודים. הציבור היהודי שעל-פי רוב ייצג במציאות של אותם ימים את הצד הדינאמי, היוצר והמתקדם מן הבחינה הכלכלית והחברתית⁷⁶ — הפך לעתים לאמצעי

72 שם, שם, סי' 68.

73 שם, הוצאתם של שירותי ההובלה מן האיסור הנ"ל מצביעה, ככל הנראה, על חיוניות הפעילות המסחרית של חוכרים וסוכנים יהודים למשק האחוזה ולשירותי מסחר בכלל. ייתכן, כי מניעת יהודים משימוש בשירותי הובלה של נוצרים עלול היה לפגוע קשות בענפי משק חשובים, ולכן האצולה הבכירה לא היתה מוכנה להסכים.

74 שם, עמ' 68, סי' 14. בסיפא של סעיף 14 כתוב — 'nie ogladając, się na świadki żydowskie, ani na listy żądne' את ההוראה על אי-קבלת עדויות של יהודים ראוי במקרה זה לפרש כמניעת פניות של בעלי דין יהודים לשיפוט בפני סגני הוויאבורה, או בפני שופט היהודים (judex Judaeorum); אי-קבלת מסמכים כתובים לטיעון המשפטי — משמעותה, למעשה, ביטול פריבילגיות, זכויות והסכמים בתחום המוכסות והחכירות שהיו בעלות אופי פיסקאלי ובעלי משמעות כלכלית, בעיקר.

75 פ' וועטשטיין, קדמוניות מפנקסאות ישנים, קראקא תרנ"ב, סי' א; הנ"ל, מפנקסי הקהל בקראקא, לקורות ישראל וחכמיו, סי' א. Bafaban, HZK, pp. 59–65; *Lustraja woj. Lubelsiego* 1565, p. 6. 'Ex concordia cum Judaeis, aby ich w miescie cierpieli...'. Riabinin, *Materiały*, p. 134. בתעודה מס' 379 מוזכר הסכם בין יהודים לבין הנהלת העיר לובלין משנת 1505 על סדרי המסחר בה. הסכם עם הנהלת העיר על סדרי המסחר היהודי בלובלין נזכר אף הוא בתעודה מס' 143, באוסף מקורות שפורסם על-ידי אותו יאן ריאיביניץ: 103–106, *Lauda miejskie lubelskie 17w.*, Lublin 1934, pp. 103–106. בהקשר זה, ראוי גם להזכיר הסכמים אחרים בין יהודים לבין עירונים משנת 1521, 1527, ומסוף שנות ה-50 של המאה הט"ז בבוזנא ובמקומות אחרים. ראה Grycz, *Handel*, p. 165; Schipper, *Studia*, pp. 215–225.

76 גם בהיסטוריוגרפיה הפולנית של המאה הי"ט וראשית המאה הכ' בעלת המגמות הלאומניות כגון בכתבי הסופר וההיסטוריון פר' ראויטה-גאברונסקי (ראה — Kieniewicz, *Historia Polski*, p. 498).

בלבד במאבקים שהתנהלו בין הגורמים השונים בזירה הפוליטית של פולין דאז. להאשמות הכוזבות ולהתפרצויות האלימות היתה, לא אחת, השפעה גדולה מזו שהיתה למעמד המשפטי ומשקלם הכלכלי של היהודים. אין איפוא מנוס מן המסקנה כי כוח המיקוח של הציבור היהודי היה בכל זאת מוגבל. העמדה הדומיננטית בקרב השלאכטה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בהכרעות מוסדותיה, היתה לגורם שהשפיע ביותר על מעמדם של היהודים ועל האפשרות שניתנה להם לפעול.

בהחלטות על הכנסות הממלכה⁷⁷ שנתקבלו בשנת 1580 בסיים הווארשאי, נכללה הערה האופיינית לרוח ששררה אז בקרב מרבית שכבות השלאכטה, שאסרה להחכיר ליהודים גביית מכס ותשלומי מעבר סחורות וכלי שייט בזרמו התחתית של הנהר ויסלה⁷⁸. איסור זה כלל גם את תחנות המכס שעל נהר בוג בבריסק דליטא ואת גביית הטשפאווי⁷⁹. יש להניח שכדי למנוע מאנשי עסקים יהודים אפשרות כלשהי להיות מעורבים בעניינים אלה, נאמר במינשר על המיסים⁸⁰ כי חכירת ההכנסות הנ"ל, בכל מקרה ומקרה, דורשת את הסכמתו המפורשת של המלך. במינשר שיצא בשנה שלאחר מכן (1581) הוטלו איסורים אלו על יהודי ארצות הכתר וליטא כאחת, וכן נאסרה עליהם חכירת הטשפאווי⁸¹.

ד

השלאכטה והפאטריציאט העירוני בפולין המערבית, על נציגיהם, קינאו קינאה גדולה באנשי הכספים היהודים בשל הצלחתם הבלתי מבוטלת בתחום העסקים ובחכירות. הם זעמו על יהודים שלא נכנעו ועל המגנאטים שעוד מראשית המאה הט"ז לא שעו להחלטות החד-משמעיות של סיימים רבים בנושא זה ולא חדלו מלעשות עסקים מגוונים ורבי היקף עם יהודים, בתחומים שהיו קשורים בהכנסה מנכסי המלך והאוצר. אך בשל כך נקלעו רבי האצולה למצב פוליטי מביך, נוכח עמדת נציגי השלאכטה הזעירה והבינונית בעניין זה. אלה ראו עצמם מוכשרים דיים כדי לתפוס את מקומם של היהודים בעסקים אלו. בהתאם להחלטות התקיפות של הסיימים הכלליים והסיימיקים המחוזיים הוכרחו המגנאטים

העריכו באור חיובי את רמתם התרבותית, הרוחנית, הדתית והפוליטית של היהודים, על אף שאנשי אסכולה זו גילו, בדרך כלל, יחס שלילי ליהודים וראו בהם יריבים מושבעים לאינטרסים פולניים: ראה —

Rawita-Gawroński, *Żydzi w historii*, p. VIII

77 Uniwersał poborowy — החלטות על היטל מיסים והכנסות המדינה של הסיימים — ראה: Karczmarczyk, *Historia Państwa*, II, p. 23

78 מאזורים פנימיים של הארץ (פולין) לנמל יצוא — גדאנסק, ומשם עם סחורות יבוא בחזרה למחוזות הפנימיים.

79 V.L., II, p. 202, f. 1003

80 Uniwersał Poborowy na Seymie Walnym Warszawskim na dwie lecie uchwalony (1580)

81 שם, גליון מס' 1033 (עמ' 216, כך 2).

להסכים, לפחות למראית העין, להרחיק את היהודים מהפרנסות האמורות באזורים המערביים של ממלכת פולין⁸².

קשה לדעת באיזו מידה הוצאו לפועל החלטות הסיימים והסיימיקים, שהרי, כאמור, המגנאטים בעלי ההשפעה המכרעת במדינה הפולנית דאז, קיימו קשרים עסקיים מגוונים עם אנשי הכספים היהודים וכלל לא מיהרו ליישם את ההחלטות. על רקע זה נוצר ניגוד בין האינטרסים הכלכליים של רבים מבין רבי האצולה לבין שאיפותיהם המדיניות שחיבו אותם לשמור על יחסים תקינים עם חוגי השלאכטה הנמוכה יותר.

סתירה זו בין האינטרסים הכלכליים והמדיניים של רבי האצולה, הוחרפה בסוף העשור השמיני של המאה ה־17, דווקא עם התגברות המתחים המדיניים לאורך הגבול הצפוני והצפון-מזרחי של פולין-ליטא בתקופת שלטונו של סטיפאן באטורי⁸³. המלך החליט להתמודד עם האתגר שהציבו בפניו צבאות הצאר הרוסי איוון הרביעי (האיום), שפלוש למחוזות הגדה המזרחית של הנהר דבינה, ותיכנן שורה של פעולות צבאיות נמרצות נגד רוסיה המוסקובית⁸⁴. לשם כך היה הממשל הפולני זקוק לליכוד כוחות האצולה והמגנאטים סביב המלך, וכן לתקציבים נדיבים למימון הצעדים המדיניים והצבאיים⁸⁵. בין יתר

82 על הדי הוויכוח בין השלאכטה ובין המגנאטים בעניין מוכסות יהודית, ראה בחילופי הדברים שהתנהלו בסיים של לובלין בשנת 1569; פרטיכל מ־17 ביוני 1569 (RiN, I, N 566). גם אטינגר במחקרו על יהודי אוקראינה לפני מאורעות ת"ח, מצביע על ניסיונות האצולה הנמוכה לסלק חוכרים יהודים מפרנסותיהם. אולם, המגנאטים ואנשי המימשל במחוזות המזרחיים של הכתר לא היו מוכנים לוותר על שירותי החוכרים היהודים בעסקי כספים ובניהול האחוזות, ולעתים תכופות גם בעלי האחוזות הבינוניות והקטנות במחוזות הכתר המזרחיים החכירו את כפריהם ליהודים. ראה — אטינגר, מעמדם המשפטי, עמ' 135.

83 שליט רוסיה המוסקובית, איוון האיום, הורה על פלישה לליווניה (בפולנית-אינפלנט) בשנת 1558, והשתלט על דורפאט (דרפט), ובשנת 1560 על מריאנבורג, כדי לפלס לרוסיה גישה לחופי הים הבלטי. בשנים 1563–1570 הסתבך המצב המדיני כאשר פרצה מלחמה גם בין פולין לשוודיה, שטענה לזכויות בעיר ריגה ובאזורים אחרים באינפלנט. בשנת 1570 הושגה שביתת נשק לשלוש שנים בין פולין לבין רוסיה. בשנת 1577 חידש המלך סטיפאן באטורי את המלחמה נגד רוסיה המוסקובית עקב השתלטותה בשנת 1577–1575 על מחוזות הגדה המזרחית של הנהר דבינה. ראה על כך, *Dzieje Polski*, red. Jerzy Topolski, W-wa 1976, pp. 270, 271.

84 סטיפאן באטורי שאף להגביר את השפעתו על מדינת מוסקובה ולצרפה למחנה האנטי-טורקי. עיין שם, שם.

85 שיתוף פולני-שוודי בדרכי המלחמה הזעירה בצבאות איוון הרביעי בליווניה החליש לא במעט את הרוסים (200 אלף חיילים בערך). השוודים השתלטו גם על אסטוניה הצפונית והפולנים על אזור וואנדאן (1578). עם תום הכנות המלחמה יצא סטיפאן באטורי בראש 27 אלף לוחמים בערך למסע צבאי אל מקורות הנהר דבינה (בכיוון העיר מוסקבה), והטיל מצור על העיר פולוצק שנכנעה תוך זמן קצר לפולנים (סוף ספטמבר, 1579). המסע השני בהשתתפות כ־35 אלף חיילים מן הצד הפולני, התחולל בשנת 1580. המלך והמצביא יאן זאמויסקי כבשו את העיר הרוסית וואליקיה לוקי (ספטמבר 1580) ואחזות מיחידות הצבא אף התקרבו לעבר מוסקבה. במסע השלישי (1581) הוטל מצור על העיר פסקוב. הפעילות המלחמתית הופסקה בתיווכו של שליח האפיפיור גריגוריוס ה־13, אשר הסתפק בהבטחותיו של איוון הרביעי להצטרף לבית עם הכנסייה הקתולית, ולקואליציה נגד העות'מאנים. *Dzieje Polski*; Lewicki, *Zarys historii*, pp. 151–153. (לעיל, הערה 83), עמ' 272.

האמצעים שהיו מיועדים ליצירת אווירה של קירוב לבבות בין האצולה לבין המלך, הוחלט לספק את תביעותיה של האצולה הבינונית והנמוכה בענייני מוכסות וחכירות, ובכלל זה הפסקת הפעילות היהודית בתחומים אלה, לפחות במערכה של פולין, היינו במחוזות פולין גדול, פולין קטן ובארץ מאז'86.

את התקציבים הדרושים להשגת שאיפותיו האסטרטגיות ניסה המלך סטיפאן באטורי לגייס באמצעות מו"מ עם גדאנסק⁸⁷ ועם גיאורג-פרידריך הוהנצולרן, מרקגראף אנסבאך (בשנת 1577)⁸⁸. מלבד זאת, נעשו מאמצים על-ידי האוצר להגדיל את גביית המיסים הישירים והעקיפים, כולל ייעול גביית מס הגולגולת הכללי מן היהודים, בגבייתו של מס זה הוחל עוד על-פי החלטות הסיים של שנת 1549. באותו פרק זמן נתעוררו קשיים בקביעת השומות, בעריכת מפקדי הנישומים וכן בגביית המס⁸⁹. אולם, הפעלת המנגנון הפקידותי בנושא זה לקתה בחוסר יעילות. שילוב הנהלות הקהילות באחריות קידם אומנם את גביית מס הגולגולת מן היהודים, אך עם זאת נוצרו תנאים נאותים לחיזוק ולעליית מעמדו של השלטון הקהילתי, ובמשך הזמן החלו גם להערך התועדויות גליליות של נציגי הקהילות השונות לדיון בחלוקת המס⁹⁰.

המערכות הצבאיות שניהל המלך סטיפאן באטורי נגד רוסיה המוסקובית בשנים 1579–1583 הכבידו מאוד על אוצר הממלכה. מצב זה המריץ את אנשי המימשל לתור אחר הסדרים פיסקאליים חדשים שיקלו ולו חלקית, על המחסור הכרוני בקופת המלכות. מציאת הסדרים לעריכת השומות של מס הגולגולת מיהודי פולין וליטא ולגבייתן היעילה היו אמורות במידת מה לחלץ את האוצר מקשייו. הזדמנות נוחה לשיחות על הסדרים, כנזכר לעיל, היה המפגש של נציגי הגלילות על פרנסיהן ורבניהן של הקהילות המטרופוליטאניות שהתכנסו כהרגלם בימי יריד לובלין (ובמקומות אחרים) להתיעצות בעניינים בעלי חשיבות לכל ציבור ישראל בפולין – ליטא. גם שרי האוצר⁹¹, הן של הכתר והן של

86 מסקנה זו עולה מן ההשוואה של התחום הגיאוגרפי של ההגבלות שהוטלו על-ידי ועד ארבע-אצרות וזאת על-פי דרישות האצולה.

87 העיר גדאנסק התקוממה נגד המלך סטיפאן באטורי בתקווה שתוכל להשיג ממנו ויתורים מרחיקי לכת (ביניהם, כיטול 'חוק קארונבסקי' – 1570). תחת לחץ צבאי, נאלצה גדאנסק לשלם למלך כופר של 200 אלף גולדנים (1577). Lewicki, שם, עמ' 151, 145, 155, 809; *Dzieje Polski*; V.L, II, f. 809; לעיל, הערה 83), עמ' 271.

88 תמורת ההכרה באפוסטרופותו של באטורי על שליט פרוסיה הדוכסית, אלברכט פרידריך הלוקה בנפשו, שולם לבאטורי סך של 200 אלף גולדנים. ראה שם, שם.

89 Bafaban, *HLZ*, III, pp. 150, 151, 169, 170, 203. לא ברור אם השומות נתבססו על מספר בתי-אב או על מספר הנפשות. בעניין זה ראה Bafaban, *HZK*, I, pp. 389, 390.

90 שם, עמ' 337, 350.

91 הכוונה ל-podskarbi ולאנשים שפעלו מטעמו או בפיקודו — poborcy, szafarze; תפקידו של משרד הוויאבודה הינו נושא לדיון אחר. ראה — Kaczmarczyk, *Historia państwa*, II, pp. 133, 134, 145–149. ראה גם — V.L, II, f. 999: '...które pogłównie wolno będzie Pamu — Podskarbiemu, porozumiawszy się z Szafarzami, co do największego pożytku przywieść...'. עיין גם שם, גליונות 1030, 1033.

הדוכסות הגדולה של ליטא, ללא ספק, ראו במגעים עם נציגות הציבור היהודי דבר בעתו, והיו מוכנים לנצלם למו"מ שיביא פיתרון לבעיות הכספיות של האוצר⁹².

ה

אין הכוונה לדון בהקשר זה בדרכי התהוותו של ועד הארצות, הרכבו, תפקידו ומקומו בחיי הציבור היהודי בפולין-ליטא בסוף המאה הט"ז. עם זאת, ראוי להזכיר כי מקטעי החומר התיעודי המעטים ששרדו (ומאלה שפורטמו), ומן המשפטים הספורים המתייחסים לנושא זה כבדרך אגב, בספרות הרבנית של התקופה, לא ניתן, ככל הנראה, להסיק מסקנות שונות מאלה שהגיע אליהן לפני כימי דור ויותר, י' היילפרין⁹³. ככל שנבדוק, מאז ועד היום לא נוסף חומר תיעודי בעל משמעות. לעומת זאת, ראוי לחזור ולהצביע על כך, כי בתנאי הגידול המואץ של היישוב היהודי בפולין וליטא במשך המאה הט"ז⁹⁴, רבו בקרב הציבור היהודי, כבר בראשיתה של המאה הט"ז, בעיות שחייבו קיום התייעצויות והתוועדויות בין-קהילתיות בסדר-גודל של גלילות או אפילו 'ארצות'⁹⁵. רוב ההתוועדויות עסקו בענייני דין, משפט ובוררות, בעיקר בימי הירידים החשובים בהם נפגשו אנשי עסק יהודים מקהילות ומארצות שונות⁹⁶. לעתים הושגו במעמדים אלה גם הסכמים והחלטות, שחייבו את

92 Bafaban, *HZK*, v. 1, p. 337; idem, *HLZ* III, p. 170. בלבן מביא בתיעוד שבסוף ספרו על יהודי לבוב בשלהי המאה הט"ז וראשית המאה הי"ז, מסמך המעיד על הסכם שנחתם בין שר האוצר של הכתר, יאן פירליי, לבין הפרנסים של יהודי פולין, בהתאם להחלטת הסיים הקראקובי שקדמה למועד ההסכם הנוכח. עניינו של ההסכם — פרעון סכום כסף שנקבע מראש כתחליף לחשלום מס גולגולת של יהודים לטובת אוצר המלך. ההסכם זה נעשה בלובלין ב-23 באפריל 1603. מסמך זה הוא מן הקדומים מסוגו ששרד. תוכנו — דרכי ביצוע ההסכם על חכירת מס גולגולת של יהודי פולין על-ידי ועד הארצות Bafaban, *Zydzi Lwowscy, Materiały*, N. 48. ראה גם פור"א סי' לו, וגם *Istoria jevreyskiego naroda*, pp. 164, 171, 172, 175.

93 פור"א, הפרק על ראשיתו של הוועד ואת החומר במ"ב סעיפו הראשונים של הספר. עיין גם במאמרו של י' היילפרין, 'ראשיתו של ועד מדינת ליטא ויחסו אל ועד א"א' בתוך: 'יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 48–54.

94 במשך המאה הט"ז נוספו כ-135 יישובים יהודיים בערים ועיירות של פולין. מספרם הכולל של יישובים אלה בסוף אותה מאה הגיע לכ-200. ראה — פעלדמאן, די עלטסטע ידיעות; אטינגר, חלקם של היהודים בקולוניזציה, עמ' 107–120; Leszczyński, *Żydzi na Rusi*, pp. 288–292; Horn, *Żydzi ziemi Bielskiej*, pp. 235, 236; B.D. Weinryb, *The Jews of Poland*, Philadelphia 1976, p. 31.

95 השווה פקודת המלך זיגמונט הזקן מן ה'24 בינואר 1519 על שחרור יהודי פולין גדול מתשלומים לגובי-מס מלכותיים על-פי ההסכם ל-3 שנים עם ועד נציגי 11 קהילות (זולת קהילת פוזנא שלא נכללה בו), עליו הוטלה אחריות לעריכת שומות וגם לגביית המס מיהודים לטובת המלך. הסדר זה נעשה עקב קובלנות היהודים על העושה מצד פקידי המלך מחד גיסא, ועקב ההוצאות הניכרות של האוצר לעריכת השומות וגביית המס הנוכח, מאידך גיסא. עיין RJA., III, N 113, pp. 139–141. ראה — גם שם, מס' 114 — ההסכם עם קהל פוזנא מ'26 בינואר, 1519; Bafaban, *HLZ*, III, p. 169.

96 ראה פור"א, עמ' יט, סיפא של סעיף 1; שו"ת שארית יוסף, סי' מב, עמ' 100, בעניין תביעה נגד בתו של המחבר, ר' יוסף ב"ר מרדכי גרשום כ"ץ.

הקהילות שנציגיהן לקחו בהם חלק⁹⁷. בהתועדויות אחרות נעשו ניסיונות ליזום הדברות בענייני תשלום מיסים, בעיקר בין נציגי היהודים של גלילות וארצות לבין אנשי השלטון⁹⁸. מאוויי הגורם הממלכתי היו אלו שקבעו והכריעו בסופו של דבר במקרים אלו, קודם להקמתו של ועד ארבע-ארצות.

ההסכמים שהושגו בין נציגי הציבור היהודי לבין אנשי האוצר המלכותי, סללו את הדרך להכרת שלטונות הממלכה בהתועדויות אלו (אשר תחילה התקיימו בירידי לובלין ורק אחר-כך במקומות אחרים) כבמוסד רשמי שנהנה מיוקרה והשפעה בעניינים רגישים, בעלי חשיבות מרובה בחיי הציבור היהודי של ממלכת פולין-ליטא.

ואומנם המפנה, או ליתר דיוק השלב המכריע בהכרה בוועד הארצות, חל עם פתיחת המשא ומתן בין אנשי המימשל הפולני לבין נציגי הציבור היהודי, אגב התכנסות של אישים יהודים לקראת פתיחת אחד מירידי לובלין בשנת 1580. החוקרים כיום אינם חלוקים בדעותיהם כי התועדויות של פרנסי א/ו רבני הקהילות במסגרת גלילות או ארצות פולין וליטא דאז, היו לעניין שכיח. בהתועדויות אלו הובאו לדיון ככל שמתברר, בעיות מיסוי, יחסי קהילות-האם עם קהילות המשנה⁹⁹, הסכמות שונות בשאלות משפטיות ודיני תורה¹⁰⁰. אולם, במרוצת הזמן הלכו וגדלו כוחם וסמכותם של גופים שונים, כמו בתי דין של ירידים והתועדויות של שתדלני קהילות, ששירתו את ענייני הציבור היהודי מִבֵּין באי הירידים, עד שתפקידם נראה חיוני בעיני חוגים רחבים של אנשי עסק יהודים בפולין-ליטא. עם הזמן זכו התועדויות אלו לא רק להכרה כללית מצד הציבור היהודי על קהילותיו, אלא גם למידה רבה של הכרה מצד המוסדות העליונים של השלטון הממלכתי, היינו המלך והסיים. ההכרה מצד הגורמים הממלכתיים חיזקה את סמכותן ומעמדם של ההתועדויות כלפי פנים וכלפי חוץ כאחד. התועדות לובלין של שלהי שנת 1580 מילאה, ככל שניתן ללמוד, תפקיד של חוליה מקשרת בין הנציגות היהודית הפנימית שנתגבשה והלכה מזה זמן רב, לבין צמרת השלטון הפולני. אז, כנראה, החלו שיחות משמעותיות, אולי אפילו רשמיות ומחייבות, בין שני הצדדים, כפי שניתן להתרשם מתועדות המרמזות על כך¹⁰¹. מקום נכבד במגעים אלה תפשו, כאמור, עניין גביית מס הגולגולת מיהודי פולין-ליטא.

חולשת המנגנון הפיסקאלי הממלכתי מנע מן האוצר גביית הכנסות ממס זה בצורה אפקטיבית¹⁰². האוצר נזקק לשם כך לשיתוף פעולה של ראשי הציבור היהודי. הצהרת

97 שו"ת הרמ"א, סי' סא, עמ' רפד; ראה שם, שם, הערה 8; שם, סי' עג, עמ' שח; ראה גם פוד"א עמ' כב סי' 5; עמ' 1-6, סי' א-ט, יא; עמ' 7 סי' טז.

98 שם, שם, סי' א, יד, טו.

99 przykahafki; ראה גם HLZ, III, 215-217, Bafaban.

100 עיין מבוא לפוד"א: סיפא של סי' 1 וסי' 2, 3, 5.

101 עיין — V.L. II, f. 1030, 1251, 1306, 1354.

102 העימות עם רוסיה המוסקובית העלה את הצורך בהגדלת הכנסות המדינה. שאיפה זו בולטת בהצהרה על הכנסות האוצר (Uniwersal poborowy) שנתקבלה בתמיכת השלאכטה במחנה הצבאי ליד

ההכנסות לשנתיים הבאות כפי שפורסמה בסיים הווארשאי בראשית שנת 1578¹⁰³, הורתה על גביית מס גולגולת לא רק מיהודים תושבי ערים ועיירות ממלכתיות, אלא גם מיהודים שהתגוררו ביישובים שבנכסי האצילים והכנסייה. במסמך זה באה לראשונה לידי ביטוי ההחלטה על שיתוף פעולה בין גורמים ממלכתיים, שהיו ממונים על גביית מס הגולגולת מיהודים, לבין ראשי הציבור היהודי, באשר לכל השייך לעריכת מיפקד חדש של נישומים יהודים וקביעת שומותיהם¹⁰⁴.

צעד נוסף להגברת שיתוף נציגי הציבור היהודי בגביית המס הוזכר נעשה בראשית שנת 1581 בסיים הווארשאי. על כך ניתן ללמוד מהצהרה על הכנסות המדינה, שנועדה לשנתיים הבאות ופורסמה על-ידי אותו סיים. במסמך זה בולטת, למעשה, גישה חדשה לעניין גביית מס הגולגולת. גביית מס הגולגולת נמסרה, כאמור, לנציגות מוסמכת של יהודי פולין וליטא. אותה נציגות קיבלה על עצמה לשלם לאוצר הממלכתי סכום שנקבע מראש — שלושים אלף זהוב לשנה. על אף העובדה שמדיניות חדשה זו לא הוגדרה בהחלטות באשר לפרטים, על-פי הנראה מן הממצאים שבידינו, עקרונותיה ניכרים היטב. ואלו הם: (א) רצון המלך ורבי המדינה להחזיר את גביית המס לנציגות מרכזית של הציבור היהודי בפולין וליטא¹⁰⁵; (ב) הכרת השלטונות הממלכתיים בהתוועדויות שליחי הציבור היהודי, שהתכנסו לשם קבלת 'הסכמות ירידים' או לשיבת 'ועד ארצות', כנציגות רשמית, שהוסמכה להתחייב בשם יהודי פולין וליטא בכל הנוגע לעניינים פסקאליים¹⁰⁶.

עם זאת, לא נמצאו בעניין זה מסמכים של ועד ארבע ארצות משנת שמ"א. אולם מהחלטותיו המאוחרות יותר — הסכמות יריד סיון שנ"ה לפ"ק — ניתן ללמוד כי בשנים ההן לא נחפז ועד הארצות לחכור את המס, ובמקרים לא מעטים ניסה לדחות את הצעות המלך והשרים שהיו מכוונות לכך, אלא-אם-כן הושגה אחדות דעים והסכמה בין ראשי המדינות ומנהיגיהן לביצוע החכירה¹⁰⁷. במשך יותר מחמש-עשרה שנה בחנו בקפידה

גדאנסק בשנת 1577, לפיה נצטוו פקידי המימשל לבטל את השומות הישנות, ולערוך מחדש מיפקד של יהודים ושומותיהם, ולעל את גביית מס הגולגולת מן היהודים: '...od każdej głowy nie według: יהודים וסכמות ירידים מן היהודים: '...od każdej głowy nie według: starych kwitów, ani zwyczajów żadnych, ale według liczby głów żydowskich, statecznie pod przysięgą przez Poborce opisanych...' V.L., II, f. 955

103 שם, דף 985.

104 ראה שם, שם: '...y z Poborcą y z Sukkollektorem jego, mają ie policzyć z starszymi: שם: שם: '...y z Poborcą y z Sukkollektorem jego, mają ie policzyć z starszymi żydy, którzy mają pod przysięgą zeznać, że ie sprawiedliwie policzyli, od których żadnego nie wyjmując, mają od starszych odebrać, a starsi sobie mają te summy wyciągnąć'.

105 ראה שם, גליון מס' 1030, בו נאמר בפירוט: 'Żydowie, tak w Koronie iako W.X.L.: 'Żydowie, tak w Koronie iako W.X.L. nemine prorsus excepto, mają się złożyć na summy trzydzieści tysięcy złotych do Panów Podskarbiów y Szafarzów Koronnego y Litewskiego...'.

106 למרות הניסוח הסתמי והזהיר של הצהרת ההכנסות משנת 1581, לא נשאר ספק במשמעות הדברים שהיו מכוונים אל נציגות יהודית מוסמכת שחכרה את הכנסות המס מכל קהילות פולין וליטא ושהתחייבה לשלם לאוצר המדינה סכום כולל, כנאמר: 'על יהודי הכתר והדוכסות הגדולה של ליטא, ללא יוצא מן הכלל, לאסוף סך של 30 אלף זה' ולמוסרו לאדונים — שרי האוצר... ראה שם, שם.

107 ראה פור"א סי' כד, כה.

הגורמים הממלכתיים ולא פחות מכך ראשי הציבור היהודי, את השאלות שהיו כרוכות בשיטות השונות של גביית מיסי היהודים¹⁰⁸. במקורות הנוגעים לשאלה זו אפשר לראות את המגמה המסתמנת, הנוטה במקרים רבים לצד חכירת המס על-ידי ראשי הקהילות היחידות, הגלילים והארצות במקרים בהם הצליחו לגבש עמדה פה אחד במוסדותיהם¹⁰⁹.

בהצהרת ההכנסות שנתקבלה לפני העשרים בינואר 1588 בסיים ההכתרה של זיגמונט השלישי בקראקא, חלה נסיגה אפילו מן הדרישה שראשי הציבור היהודי יערכו את מפקד הנישומים וקביעת השומות. ראשי הקהילות המשיכו לשאת רק באחריות להתפקדותם של בני קהילותיהם לשם עריכת שומות אצל פקידים מוסמכים בערים, ואצל פריצים וראשי מוסדות הכנסייה ביישובים קטנים יותר¹¹⁰. אולם, בשביעי במרס 1588, לאחר הירחור ושיקולים, הגיע שר האוצר של הכתר, יאן דלוסקי, למסקנה שאת הסכום המשוער של מס הגולגולת מיהודים, או את חלק הארי שלו, ניתן יהיה להשיג במהירות וביעילות רק באמצעות הסכם עם ראשי הציבור היהודי, שייתחייבו לשלם לאוצר הכתר 'סכום מסויים' שייקבע במשא ומתן, תמורת חכירת זכויות הגבייה של מס זה על ידם¹¹¹.

בימי הסיים הווארשאי שהתקיים בחודשי מרס–אפריל שנת 1589, הטיל המלך זיגמונט השלישי על יהודי פולין וליטא תשלום של עשרים אלף זהובים כסכום כולל לשנה ההיא וסכום כמו זה לשנה הבאה. את הסכום הכולל השנתי חובה היה לשלם בשני שיעורים שווים, והוא היה מיועד לכיסוי צורכי הצבא באזורי הספר האוקראיני. עם קבלת הסדר זה שיחרר המלך זיגמונט את נתניו היהודים מתשלום מיסים אחרים, כולל מס גולגולת¹¹². ועד ארבע ארצות לא יכול היה להתחמק מחכירת תשלום כופר מלחמה, והראיה — אחד מפרנסיו יצחק בן נחמן (Nachmanowicz), מנגיד קהילת לבוב, ששימש אז ככל הנראה, פרנס ועד ארבע ארצות, מסר בתאריך הנדרש¹¹³ את השיעור הראשון של כופר הפֶּסֶף האוקראיני, בסך של שמונת אלפים דוקאטים הונגריים, לידי פקיד מוסמך של המלך¹¹⁴.

דרך חדשה לסילוק תשלומי מס הגולגולת של יהודים נקבעה בהצהרת המיסים של הסיים הווארשאי שהתכנס בחודשי מרס–אפריל 1590; לפיה יהודי פולין התחייבו בתשלום

108 ראה — *V.L.*, II, ff. 1306, 1354, 1385, 1433, 1444, 1485, 1539, 1565, 1583. על הניגודים שבין שיטת הגבייה המרוכזת והפזורה ראה טרונוק, יידן אין פלאצק, עמ' 102–103.

109 ראה שם, הערה 36, עמ' 107; שר האוצר, יאן פירליי, מודיע במכתבו מן ה-14 ביוני 1598, על החכרת מס הגולגולת של יהודי פלאצק לראשי הקהל או הגליל.

110 בעוד קנס של 200 זהובים מאיים עליהם, אם מלאכתם לא תבוצע. ראה — *V.L.*, II, f. 1251.

111 Bafaban, *Żydzi Lwowsky* נספח 20, עמ' 23. תאריכי הכנסים של הסיימים בספר *Chronologia Polska*, pp. 482, 483.

112 — *V.L.*, v. 2, f. 1306. התשלומים צריכים היו להימסר בשיעורים שווים ביום ברתולומאו הקדוש — 24 באוגוסט וביום שמעון ויודא הקדושים — 28 באוקטובר.

113 24 באוגוסט 1589 (י"ב באלול, שם"ט).

114 Bafaban, *Żydzi lwowsky*, pp. 43–44; Castr. Leopoliensia, v. 376; p. 653. ראה פרטים עליו *Encycl. Jud.*, XII, pp. 747–748.

של עשרים אלף זהובים ויהודי ליטא — בששת אלפים זהובים, אותם היו צריכים למסור לידי שרי האוצר ביום יוחנן הקדוש¹¹⁵. דגם זה של הסדר תשלום מס הגולגולת — יותר מדגמים אחרים — אמור היה לחזק את עצמדתו של ועד הארצות. מתברר, שהוועד היה הגוף היחיד שיכול היה לבצע גבייה זו ביעילות¹¹⁶.

הצהרת ההכנסות שנתקבלה בסיים הווארשאי שהסתיים ב-15 בינואר 1591 (ואשר החל בעבודתו ב-2 בדצמבר 1590), חזרה בקווים כלליים לדרכי גביית המס שהיו מקובלות בניסוחים שונים מאז שנת 1579. בגוף ההחלטה צוינה גם האפשרות של נקיטת אמצעים שיזרוזו את הגבייה¹¹⁷, ובמקרה זה המלך זיגמונט השלישי השתמש בהם. על מנת לקצר את תהליך קבלת ההכנסות ממס זה גם הפעם, החכיר המלך זיגמונט השלישי את המס, על-פי הסכם, לוועד ארבע ארצות תמורת סכום של עשרים אלף זהובים פולניים, שישולמו לאוצר המלך בשני חלקים שווים, ואף הפחית כהנחה מן התשלום השני סך של אלפיים זהובים בגין נזקי שריפות מהן סבלו באותה שנה יהודי פוזנא ומקומות אחרים. כל זה נעשה על מנת להשיג בדחיפות את הכסף, שהיה דרוש לשליחת דורונות לחאן של פאריקופ (קרים)¹¹⁸. הצהרת המיסים של הסיים שהתכנס בווארשא בין הרביעי במאי לבין השישה-עשר ביוני 1593, דגלה בשתי שיטות גבייה, ואלו הן: האחת — מיפקד נישומים יהודים בעזרת פרנסי קהילות וגביית המס על-ידי פקידי המימשל; השנייה — חכירת-המס בכל ארצות הכתר על-ידי 'היהודים עצמם, אם הם ירצו בכך'¹¹⁹, ובתנאי שלא יגבה סכום העולה על עשרים אלף זהובים, אותו היהודים ימסרו לידי האוצר¹²⁰. תנאים דומים פורטו בהצהרת המיסים של הסיים הקראקאבי של שנת 1595¹²¹.

115 V.L., II, f. 1354. תאריך תשלום הסכומים הנ"ל ניתן לקשור ליום 29 באוגוסט (כלוח גלילות מסוימים צויין יום זה כיום עריפתו של הקדוש) וגם ליום קידושו (sacrificatio) החל ב-24 בספטמבר. אולם, מתקבל על הדעת, שבמסמך זה הכוונה היתה ליום הולדתו של הקדוש, החל ב-24 ביוני. תאריך יום יוחנן הקדוש מקובל בכל גלילות פולין. *Chronologia Polska*, p. 243. התאריך העברי הוודאי ביותר לסילוק סכומי המס היה, איפוא, יום כ"ב בסיון, שנת ש"ן.

116 טרונק, 'ידן אין פלאצק, עמ' 102, 103. הסכמי גבייה או חכירה מקומיים היו פחות יעילים מאשר התחייבויות ועד הארצות.

117 V.L., II, f. 1385

118 Bershon, *Dyplomatoryusz*, p. 265, N. 547; ראה גם, פוד"א סי' יד.

119 הכוונה כאן לוועד הארצות בלבד. על-כך מעיד בצורה חותכת הסכום הכולל הרשום בגוף ההצהרה. תנאי הגבייה שפורסמו ב-V.L., II, f. 1422 מאשרים אף הם הנחה זו. ראוי לציין שגם במקרים בהם ראשי הציבור היהודי במקומות שונים ערכו מיפקדי נישומים מעין אלה, היתה גם אפשרות של החכרת גביית המס לאותם גופים יהודיים עצמם, או לגופים יהודיים בעלי השפעה רחבה יותר. זאת היא מסקנתו של טרונק, 'ידן אין פלאצק, עמ' 101–103.

120 V.L., II, f. 1417 — בפקודת המלך זיגמונט השלישי שניתנה בגדאנסק ב-31 באוגוסט 1593 נאמר שלפי בקשתם של היהודים הורשה להם לחכור את הכנסות המס הנ"ל בתנאי שלא יגבו יותר מאשר את הסכום שצויין לעיל. עם סילוק הסכום הנ"ל, שוחררו היהודים ממיסים בעד ביצוע מלאכות, החזקת חנויות, משרתים (יהודים או/ו נוצרים), ממכירות מלח וסחורות מתוצרתם הם.

Bařaban, *Żydzi łwowsky*, suppl. N. 36, p. 40

121 V.L., II, f. 1433; פוד"א סי' כד, ראה שם, גם הערה מס' 3. ראה הערה 34 בעמ' 107, אצל טרונק, 'ידן אין פלאצק.

בהחלטת הסיים הווארשאי של שנת 1596 שָׁבוּ לדגם משנת 1588, ושוב נקבע שמס הגולגולת מיהודים יסייע למאמצים הצבאיים להגנת הממלכה, ואילו ראשי הקהילות יסייעו לגובים מטעם הממלכה בעריכת מיפקד הנישומים היהודים¹²². גם הצהרת ההכנסות של הסיים הווארשאי משנת 1598 קבעה, שאת מס הגולגולת מיהודים אפשר לגבות בשתי הדרכים שנזכרו לעיל¹²³. בהצהרות המיסים משנת 1601 ומשנת 1602, לא הוזכרה אפשרות ההחכרה של גביית מס-הגולגולת מיהודים לוועד הארצות, אך לעומת זאת פורטה בה בהרחבה רשימת חוג הנישומים היהודים, ובכללה גם נשים וילדים¹²⁴. בשנת 1603 (לא מאוחר מן השלישי במאס) הוחלט בסיים הקראקאי לשוב ולאפשר שימוש בשתי שיטות הגבייה הנזכרות לעיל¹²⁵. בהצהרת המיסים של אותה שנה צויין במיוחד שבמ"מ עם השלטונות תוכל נציגות היהודים לחתום על הסכם חכירה של מס הגולגולת 'תמורת סכום נכבד'¹²⁶. בהצהרת המיסים שפורסמה בסיים הווארשאי של שנת 1607 (לא מאוחר מהשישה-עשר ביוני) שוב צוינו שתי הדרכים לסילוק מס הגולגולת המוטל על יהודים. הובטח ליהודים שתשלום המס במועדו ישחרר אותם מכל היטלים שהם הנגבים ממלאכות ושירותים שהיו נהוגים¹²⁷.

ו

בסיכום פעילותו הפיסקאלית של ועד ארבע ארצות, בחצי יובל השנים הראשון לקיומו, בולטת הצלחתו בעיצוב עמדתו מול דרישות וטענות של אישים ומוסדות, ונציגים רמים ביותר של השלטון הממלכתי. ועד ארבע ארצות השיג מהם את ההכרה הדרושה לו לפעילות פורייה בשירות הציבור היהודי. לדוגמה, הוועד היה מסוגל לעמוד על המקח בקביעת הסכום הכולל של המס בשעת חתימת הסכם החכירה עם שלטונות האוצר. לפעילותו המסודרת והחשובה נזקק ועד ארבע ארצות בשעת הכרעה, להסכמה ולאחדות דעים של כל הראשים שנמנו עם חבריו. העדר הסכמה כזו איים בשיתוק פעולתו. על כן, אחת הדרכים הטובות והבטוחות לחיזוק מעמדו בעיני השלטונות הממלכתיים, היתה השתתפותו של הוועד בגביית מיסי היהודים לקופת האוצר. שאיפתם המתמדת של כל חברי

V.L., II, f. 1444 122

שם, גליון 1485. 123

שם, גליון 1539. 124

שם, גליון 1565. 125

126 שם, גליון 1583; פוד"א, סי' מא. בהודעת שר האוצר של ארצות הכתר, יאן פירליי, מ' 23 באפריל 1603, שפורסמה בלובלין, נמסר על חתימת הסכם עם ראשי ועד הארצות על חכירת הכנסות המס הנ"ל 'תמורת סכום מסוים' והתחייבותם של היהודים תוך זמן קצר לסלק את הסכום המוסכם, וזאת על מנת להקל על צורכי הממלכה. ראה — Bałaban, *Żydzi Lwowsky*, supl., N 48, p. 51

127 V.L., II, f. 1646 — הודעת שר האוצר יאן פירליי על חתימת הסכם החכרת המס עם ראשי ועד הארצות, ראה — Schorr, *Żydzi w Przemysłu*, p. 104, N. 31

הוועד בתחום זה היתה המעטת התערבותם של השלטונות הפולניים והליטאיים בפעילותו הפיסקאלית. בתקופה הנדונה הצהירו השלטונות לא פעם שלא יאפשרו לוועד גביית יתר של כספים, אגב חכירותיו. אולם, ללא גביית-יתר זו, לא יכול היה ועד הארצות לעזור לקהילות בעת צרה, דבר שהיה פוגע בעצם קיומו. היכולת ליצור עודפים כספיים היתה הכרחית גם לפעילותו היעילה בכל התחומים האחרים, כמו תשלום דמי אש"ל, משכורות לפקידיו הספורים, והוצאות כספים לא מעטות לפעולות שתדלנות אצל אישי שלטון רבים. עם זאת, לא התערב הוועד באופן בולט בשיגרת החיים של ציבור ישראל בקהילותיו ברחבי המדינה.

אולם, אותנו מעניין במיוחד צד נוסף של פעילות ועד הארצות בראשית דרכו. הכוונה לנסיבות קבלת ההחלטה היחידה ששרדה כלשונה במסמך מהתוועדות שנת שמ"א, מסמך הרשום בפנקס קהילת קראקא בגוף התקנות משנת שנ"ה¹²⁸. במסמך זה ניתן לראות עדות ראשונה שנשתמרה על פעולותיו של ועד הארצות כגוף מוכר. חשיבותה המיוחדת של החלטה זו היא שניתן בה טיפול לנושא חשוב ביותר מבחינת עיסוקם הכלכלי של יהודים לא מעטים.

אפשר לשער כי במקביל למשא ומתן על הסדרים בבעיות שוטפות, התנהלו בוועד הארצות שיחות לא פחות חשובות, בהן הועלו לדיון החלטות הסיימים נגד עסקי מוכסות וחכירה של יהודים שעסקו בגביית הכנסות הציבור בארצות הכתר המערביות. בהקשר זה סביר שנידונה גם הזיקה שבין ההחלטות הללו לבין המצב במדינה¹²⁹, אשר חייב, כאמור, את המלך סטיפאן באטורי לפייס את השלאכטה כדי לקרבה לקו המדיני שלו.

עם זאת, אין להניח שעסקי מוכסות עלו לדיון בוועד ארבע ארצות ביוזמת ראשיו. להיטותם של אנשי כספים יהודים בסוף שנות השבעים להשתתף בעסקי חכירת ייצור מלח ואיחסונו, ייצור יי"ש ומכירתו, עסקי מוכסות וחכירת הגבייה של הכנסות המדינה וכדומה היתה ניכרת גם במחוזות המערביים של פולין. לכן, בנסיבות אלה של הצלחת הפעילות הכלכלית, קשה להאמין כי יהודים שהיו מעורבים בה הסכימו לפרוש מרצונם החופשי מתחום זה של עסקים; קל וחומר שלא הם היו היוזמים לקבלת החלטה מחייבת בנושא זה. מה גם שהמלך ואנשי שלומו היו בדרך כלל שבעי רצון מביצוע עיסקות אלה עם יהודים. אם נציגי צמרת השלטון הציגו את דרישת ביטולן של העיסקות או הוצאתן מידי יהודים, סימן הוא שחל שינוי רב אצל המקורבים ביותר לכס המלכות, או שאנשי הצמרת, בהתחשב בנסיבות הפוליטיות החדשות, נאלצו להתייחס בחיוב לטענות החריפות שהועלו נגד היהודים מזה זמן רב. המלחמות של סטיפאן באטורי הן שהעניקו לטענותיהם של חוגי האצולה הנרחבים תוקף ומעמד מיוחד, שכן תביעותיהם נגד מוכסות וחכירות של יהודים

128 תקנות קראקא משנת שנ"ה, עמ' 310, 311. עיין גם פוד"א, סי' א.

129 הד לכך, אפשר לראות במילים המופיעות בגוף ההחלטה: '...שהסכימו האלופים והמנהיגים דארבע ארצות יצ"ו בראותם המעמד ומצב הארצות לכעת כזאת'. שם, פסקה אחרונה, בעמ' 310.

במערכה של פולין היו מעוגנות, כאמור, בהחלטות הסיימים עוד משנות השישים ואילך¹³⁰. לכן נראה, כי שאיפתו של המימשל להשיג את תמיכת השלאכטה בשעת מבחן מדיני וצבאי המריצה את נציגיו לגשת ללא דיחוי למלאכת השכנוע של ראשי הציבור היהודי בעניין זה, ולו בהפעלת לחצים עליהם.

תיעוד הסוקר את המשא ומתן בין השלטונות הפולניים לבין ראשי ועד הארצות על עסקי-יהודים לא נשתמר וספק אם היה קיים אי-פעם¹³¹. אולם, להבנת תנאי היהודים ופעילותם הכלכלית ניתן להסתייע באותה תעודה ראשונה של ועד הארצות שבאה כנראה לעולם בעקבות פעולה מאחורי-הקלעים שאחריה אנו עוקבים, ושאמורה היתה למנוע '... סכנה גדולה ועצומה יוצא לרבים חו"ח, ע"כ הסכימו כולם כאיש אחד ובפה אחד...'¹³². אפשר אפוא לדעתנו להסתייע בהכרת המצב הכללי באותה תקופה וכן במעמדים דומים של מו"מ בין ראשי הקהילות לבין השלטון להבהרת עניינינו זה.

כדי שהחלטה כזו תתקבל, היה צורך מן הסתם בהתעלות נפש אצל רבים מבין הפרנסים שהשתתפו בהתוועדות לובלין בראשית שנת ש"א. סביר לשער כי יותר מאיש אחד מביניהם נמנה עם בעלי חזקות על עסקים מכניסים אלה שאותם הם נדרשו לפסול. נציגי השלטונות העמידו, כפי הנראה, בפני נציגי היהודים את קבלת ההחלטה בדבר איסור המוכסות וחכירת הכנסות הציבור, בהם עסקו יהודים במערכה של פולין, כתנאי-בל-יעבור

130 הכנסייה הקתולית סיפקה את ההצדקה האידיאולוגית לטענות השלאכטה נגד עסקי היהודים. אחד ממנהיגיה הבולטים בשלהי המאה ה"ט — פיוטר סקארגה — כתב בחיבורו חי הקדושים (1579): '...הם (היהודים — שא"צ) מלמדים כישופים; הם כופים נשך על נוצרים; הם מלמדים את האדונים, שלהם הם מבטיחים רווחים מחכירות, מכס, פונדקים וייצור יי"ש, כיצד לעשוק את נתיניהם ולגזול; הם פוגמים במעמד העירוניים; הם מרחיקים מאמונה בישו את השוליות הנוצרים שהם מחנכים; הם מעברים נשים נוצריות המשרתות אותם לבושתו של הגזע הנוצרי; וכשהם מחזיקים בתחנות מכס ועושקים נוצרים — רב הוא הביזיון הנעשה לשמו של ישו; נוצרים נאלצים להתחנן בפני צולב אדום. אין אנו מהרהרים בגירושם או התנצרותם', מצוטט לפי p. 20 Bartoszewicz, *Antysemityzm*. לא יהיה מיותר לציין שלמרות התלהבותו הקאתולית ידע גם פ' סקארגה שחוגים רבים בקרב האצולה לא יוכלו לוותר על שירותים כלכליים רבים של יהודים. משאלתו הצטמצמה בעצם, אם נתעלם מן הריטוריקה, בדחיקתם של יהודים מעמדות מפתח אחדות במקצת מאזורי פולין.

131 לא ידועים דיווחים ישירים על שיחות בין צמרת השלטון ובין נציגי הציבור היהודי אפילו בכתבי זכרונות של אותה תקופה. לכן יש עניין בקטע מזכרונותיו של אלברין סטאניסלב רדזיוויל, שנרשם על ידו ב-6 ביולי 1633, כיובל שנים לאחר האירועים. דבריו מתייחסים למאבק העיקש בין יהודי וילנא לבין הנהלת העיר על זכויותיהם. וכך כותב המחבר: '...לפני בית המשפט (מלכותי — שא"צ) הוצג עניין ידוע על סתירות בין כתבי-קיום שניתנו למועצת העיר ולעירוניים ובין אלה שניתנו ליהודי וילנא. יכולת לראות שופטים ששוחזרו בזהב, ושישבו בתקן של רבנים; כמעט כל אחד מהם כאילו אמר: עברים הם, כן גם אנוכי (רמו לכתוב באגרת השנייה של פאולוס לקורנתים, יא, כב — שא"צ). ארבעה מבינינו היו לצידה של העיר, היתר היו לנו ליריבים. העניין הוכרע ונמסר לקומיסרים. מונו שמונה ואנו דנו בעניין עד לצאת המלך מוילנא. וביום ההוא אושרו, לרעת כתבי קיום של העיר, חריות המסחר של היהודים לעשר שנים. העיר המסכנה נאלצה להשלים נגד רצונה עם פקודות האדון שלה (המלך — שא"צ)' Radziwill, *Memoriale rerum*, II, f. 275 (p. 178—179).

132 תקנות קראקא משנת ש"ה, עמ' 311.

להסכמתם להכיר בהם כגוף יציג אשר יזכה בהתחשבות מצד המלכות. הסכמת פרנסי התועדות לובלין לדרישתם של השלטונות הממלכתיים, היתה ככל הנראה, חשובה למתן תוקף ממשי לאיסור¹³³. יש להניח כי הסכמה לשיתוף פעולה בעניינים אחרים בעתיד נראתה בעיני ראשי הממשל וכן בעיני ראשי הציבור היהודי כדבר שהוא לטובת שני הצדדים. אומנם, חשוב גם לבחון את השיקולים שהדריכו את נציגי הציבור היהודי בשעת הדיונים וההכרעות, לנוכח תביעותיהם של אנשי הממשל. הפרנסים נענו, כידוע, בחיוב לטענותיהם של אנשי צמרת השלטון המלכותי. עמדתם זו, ככל שנראה, לא היתה תוצאה של חוסר ברירה וכניעה לדרישות שעלולות היו לפגוע בכלל העמדות הכלכליות של הציבור היהודי בפולין. ראשי הציבור שהתכנסו באותם הימים בלובלין ראו, כנראה, בנסיגה מעסקים מסוימים במחוזות המערביים של הממלכה — צעד העשוי לפתור אותם מסכר רווי-סכנות לא מעטות, סכנות שנבעו מעמדתם הבלתי מתפשרת של חוגי אצולה שונים בארצות הכתר. עם זאת, ראשי הציבור היהודי קיוו, כנראה, שקבלת ההגבלות-מרוצון ושיתוף פעולה עם השלטונות בעניין זה יאפשרו להם להגדיל את מרחב התמרון בעניינים מדיניים וכלכליים בעת ההיא ולעתיד לבוא. על אף ההגבלות הנ"ל אין אנו שומעים זעקות-שבר מחוגי המוכסים והחוכרים היהודים בארצות הכתר המערביות. האפשרויות בתחום המוכסות והחכירות במחוזות המזרחיים של הממלכה ובדוכסות הליטאית סיפקו להם ודאי כר נרחב להפעלת יוזמתם ויכולתם הכלכלית בצורה ראויה¹³⁴. ואומנם מתברר כי האיסורים שהוטלו על עסקים מסוימים לא התקבלו בחוגים אלה — וגם לא בציבור היהודי הרחב — כפגיעה קשה ממש, שבכוחה היה למוטט את מצבם הכלכלי הטוב של יהודי פולין. והראיה — אין אנו מוצאים במקורות הקהילתיים או בספרות הרבנית של אותם הימים, אף לא בתיעוד הממלכתי והעירוני — ידיעות הרומזות על שינויים כלכליים-פיננסיים חריגים או ניכרים בקרב הציבור היהודי, בגלל אי-יחידוש או ביטול עסקי מוכסות וחכירה בארצות הכתר.

133 רק ועד ארצות יכול היה למנוע הפרות מתוחכמות של האיסור, כגון פעולות חכירה באמצעות חוכרים נוצרים מדומים וכו'. לשלטונות לא היו גם במקרה זה אמצעים שיפטיים נאותים כדי למנוע הפרות כאלה.

134 הרחבת היישוב היהודי במחוזות המזרחיים של ארצות הכתר (רייסן, וולין, פודוליה וארצות הספר — אוקראינה) וצמיחתו המהירה התאפשרו, בין היתר, הודות לאפשרויות הבלתי מוגבלות כמעט באותם הימים, להפעלת יוזמתם הכלכלית של מתיישבים ואנשי עסק יהודים במקומות היישוב החדשים. מצב זה גם השפיע, כנראה, לא כמעט על הטיית התנועה הדימוגרפית של האוכלוסייה היהודית בפולין לכיוון המחוזות המזרחיים של הממלכה. ראה: אטינגר, חלקם של היהודים בקולוניזציה, עמ' 109–112, 121–123, 131, 133, 136. Schiper, Rozwój ludności żydowskiej, pp. 28–31; Horn, Żydzi na Rusi, pp. 28–29, 42–46.

נספחים

נספח א

היטלים ומכסים

להלן דוגמאות של היטלים ומיסים (בדרך כלל עקיפים) שהונהגו בתקופה הנדונה במאמר. הפרטים מובאים, לפי Zajda, *Nazwy*:

Koronacyjne	— היטל על חושבי ערים בגין הכתרת המלך או המלכה. שם, עמ' 140.
Funtczol	— מכס הנגבה מאוניות מטען בנמלים. שם, עמ' 101, 102.
Czopowe	— היטל על משקאות (בירה, יי"ש, יינות, מיידבש), הונהג ברבע האחרון של המאה ה־17; נגבה ביתר שאת משנות השלושים של המאה ה־17. שם, עמ' 94, 95. ראה גם Linde, <i>S.J.P.</i> , v. I, p. 381.
Skiadne	— היטל על איחסון מלח ויינות מיבוא. שם, עמ' 180.
Klodne	— היטל על ייצור ומכירת בירה. שם, עמ' 113.
Rzeczne	— דמי זיכיון עבור רשות לדייג בנהרות. שם, עמ' 177.

להלן מספר דוגמאות המאפיינות את חלקם של חוכרים ומוכסים יהודים בבצוע המדיניות הפיסקלית באזורים שונים של הממלכה. לסילוק טעות שהשתרשה יש לציין כי אברהם ניגר (Niger) מקראקא, שבמשך שנים רבות, במחצית הראשונה ובאמצע המאה ה־17 היה חוכר מכרות בוכניא, ויאלצ'קה, אולקוש ונכסי המלך במקומות אחרים, לא היה יהודי כפי שתיארו מ' בלכן *HZK*, I, p. 38 ומ' ברסון ב־390 *Dyplomatoryusz*. ראה Ptasnik, *Studia*, II, pp. 13–15.

אומנם, בשנים 1489, 1490 מוזכרים מוכסים יהודים בסמולנסק, מינסק, במעברות ובמעברים על הנהר וויליה ליד ווילנא *RiN*, v. I, No. 203, 208 חכירת גביית מכס ובלו בתחנות קייב, לוצק, בריסק דליטא ובמקומות אחרים, על־ידי יהודים בשנת 1507 — ראה שם, מס. 227, 229, 230; ראה גם איגרת המלך זיגמונט הראשון על פרעון חוב לסוחר יהודי על־ידי מתן זכות גביית בלו ממלח בבריסק דליטא בשנת 1507, שם, מס' 231. על מוכסים, ביניהם יהודים, הגובים מכס ובלו ממלח שהועבר בכלי שיט וביבשה דרך בריסק דליטא בשנת 1508, ראה, שם, מס' 234; על שובר קבלה למוכסים, בחלקם יהודים; על תשלום לאוצר היטלי מלח ושעווה שנגבו בשנת 1509 בתחנת לודמיר, ראה שם, מס' 238; על איגרת לחוכר יהודי, מיכל רבינקוביץ מבריסק שמונה לרכו הכנסות ממלח ושעווה בלוצק, לודמיר, בריסק ודרוהיצ'ין ותשלום משכורות למקורבי המלך בשנת 1509, ראה שם, מס' 240.

תופעה זו כפי שהתרחשה בשטח פולין (הכתר), מתוארת בחומר שפורסם על־ידי ברשדצקי בכרך השלישי של *RJA*. החומר כולל הודעת המלך קאזימיר הרביעי על מסירת חכירת המכס והבלו בתחנת לבוב לשנתיים ימים ליהודי נתקן מלכוב, תמורת תשלום שנתי של 1000 מרקאות שייפרעו בארבעה שיעורים (שנת 1452), ראה שם, מס' 3. שובר מטעם המלך ליהודי ושמם עזר מאופוצ'נו עבור תשלום דמי חכירת מכס ובלו בעיר ראווה (שנת 1503), ראה שם, מס' 18. על שובר מטעם אותו מלך לגמר חשבון עם יוסקו, חוכר יהודי של מכס ובלו בלובלין, חעלמא, בעלז ורובישוב (בשנת 1503) — ראה שם, מס' 24. על איגרת המלך אלכסנדר,

על מסירה של גביית היטלים, בלו ומכס שהונהג על-ידי הסיים בפטרקוב (בערי מחוז לנצ'ץ, קלודאווא, קולו, בריסק דקווא, ראווה, גוסטינין) וכן בעיר סוכצ'ב לאחים משה ויעקב, יהודים מלנצ'ץ, תמורת 2500 זהובים הונגריים שישולמו בשישה שיעורים (שנת 1504) — שם, מס' 26. עיין גם שם, מס' 30, 32, 39, 41, 56, 69, 78, 80. על התופעה הזאת ברייטן ראה אצל Horn, *Zydzi na Rusi*, pp. 218—219. מסירת המיטבעה המלכותית בוויילנא לחכירה משותפת למזכיר המלך וולנטין איברפלד והמוכס היהודי יצחק ברודבקה (שנת 1569) — שם, מס' 177; קובלנה של עירונים והנהלת העיר לוצק נגד שליחי גובה וחוכר המיסים והבלו (שנת 1561) — *RiN*, I, No. 525. ראה גם שם, מס' 551 (שנת 1567); ראה גם איגרת זיגמונט השני מאותה שנה לתושבי ליטא, הנתבעים להפסיק עלבונות ואיומים שהופנו כנגד גובי מכס ובלו יהודים — שם, מס' 554. על החכרת איחסון מלח בפניסק לחיים ואברהם רובינוביץ, יצחק מווישיביץ וטוביה בוגדונוביץ (שנת 1561), ראה: *RJA*, v. II, No. 143, 146, 148. בעניין זה ראה גם נדב, פינסק, עמ' 38—39; ראה גם, חכירת מכס ובלו של מלח בהורדנא על-ידי שותפות יהודית (שנת 1566) *R-YA*, v. II, מס' 246; וכן, החכרת טשפאווי (Czopowe) והגדול (גרשו) הרביעי (quarta) לאציל פולני, בתנאי שהלה ישתף בעסק הנזכר גם את היהודי יונה (שנת 1583) *A.Gr.i.Z*, X, No. 2231; עיין גם שם, מס' 797 (שנת 1549), מס' 1531 (שנת 1570).

נספח ב

בירור מועד כינוסו הראשון של ועד ארבע-ארצות

התועדות ועד ארבע-ארצות החלה, ללא ספק, לקראת אחד מירידי לובלין בשנת 1580.¹ כדי לקבוע את התאריך המדויק של אותה התועדות יש לבחון את מועדי כל הירידים השנתיים שהיו נהוגים בעיר זאת. הפריבילגיה של המלך קאזימיר הרביעי העניקה לעיר לובלין זכות לקיים מדי שנה ארבעה ירידים.² הידוע שביניהם היה קשור בחגא של 'סיהור מרים הבתולה'.³ במקרה זה, אם נשים לב לתאריך הנקוב בהחלטה הידועה והראשונה של ועד ארבע ארצות — יום ג, ט"ו כסלו שמ"א לפ"ק — נבחין כי רק יריד בן שמונה ימים שראשיתו ביום שמעון ויודא הקדושים ואשר חל בלוח הקאתולי כ-28 באוקטובר מדי שנה, בא בחשבון לענייננו זה. ההתועדות בה אנו דנים נמשכה זמן רב מעבר לסיום היריד (4 בנובמבר שנת 1580), ואילו החלטתם החשובה של 'האלופים והמנהיגים דארבע ארצות' נתקבלה לא לפני יום ג, ט"ו כסלו, שנת שלו"ה לפ"ק, היינו לא לפני ה-22 בנובמבר שנת 1580 לפי מניינם.

1 ראה אצל Schorr, *Organizacja*. וגם אצל מ' בלבן, תקנות ק"ק קראקא משנת שנ"ה, עמ' 310, הערה 5, ובכמה מקומות אחרים אף צוינה בשיבוש שנת 1581 כתאריך התועדות לובלין הראשונה של שנת שמ"א.

2 Riabinin, *Materiały* N. 27 (p.10); *Lustracja województwa lubelskiego* 1661, p. 104

3 — *Chronologia Polska*, pp. 146, 147, 247 — Matka Boska Gromnicza, Purificatio S. Marie החל בפברואר מדי שנה (המכונה במסמכים יהודים בשם יריד גרומניץ).

נספח ג

בירור מועדי כינוסו השני של ועד ארבע-ארצות

נוסח הצהרת ההכנסות שפורסם בסיים הוורשאי בשנת 1581, מעיד על המרת השיטה המקובלת של גביית מס הגולגולת מיהודים בתשלום של 'סכום כולל', שיהודי פולין וליטא חויבו לתת לשלטונות האוצר במועד שנקבע מראש. שיטה זו שיחררה את מנגנון האוצר ואת הפוקדים והשמאים הממלכתיים מעול קביעת שומות וגבייתן והטיל את כל האחריות לקיבוץ 'הסכום הכולל' של המס האמור, על גורמים יהודיים, החל מאלה שהיוו נציגות של ארצות, וכלה במוסדות השלטון העצמי בכל קהילה וקהילה.

כדי ששיטה זו של גביית מס תצליח, חייב היה המימשל להגיע להסכם עם מוסדות הציבור היהודי, כדי שאלה יוכלו להחליף את הפעילות הפיסקאלית הבלתי יעילה של המימשל על זרועותיו, בזו של הציבור היהודי על מוסדותיו. על הסדר מעין זה המימשל יכול היה להסכים עם גורמים שונים בציבור היהודי. אולם, אם הוא חתר ליעילות בגבייה, לקבלה מהירה של סכום המס הכולל ולחסכון במאמצים מינהליים — היה עליו לבוא במגע עם מוסד יהודי המייצג את רובו של הציבור על קהילותיו (במישרין או בעקיפין). מובן, כי התוועדות של ראשים, פרנסים ורבנים, שרגילה היתה להתכנס בירידי לובלין, ושנודעה בשם ועד ארבע-ארצות אשר נהג לפרסם 'הסכמות ירידים', התאימה למטרה זו יותר מכל נציגות יהודית אפשרית אחרת. על מנת לקבוע את מועד התכנסותו של ועד ארבע-ארצות אשר קיבל על עצמו את חכירת הגבייה של מס הגולגולת לשנת 1581, יש להשוות שתי מערכות של נתונים כרונולוגיים: מועדי כינוס הסיים הוורשאי של אותה שנה וכן מועדי יריד לובלין, שהיה הסמוך ביותר למועד פעילותו של הסיים האמור.

הנקודה המרכזית המעניינת אותנו בפעילות הסיים והמלך היא מועד קבלתה ופרסומה של הצהרת הכנסות המלכות לשנת 1581. שתאריך המדויק אינו ידוע לנו. הסיים באותה שנה התכנס בוורשה ב־22 בינואר 1581 ונמשך עד לפיזורו ב־8 במרס באותה שנה⁴. כדי לקבוע תאריך קבלת החלטה על מיסים ובה הודעה על 'הסכום הכולל' שהוטל על יהודים, אפשר להסתמך על הצהרת הכנסות המלכות אשר פורסמה בסיים הפיוטרקובי — של שנת 1563⁵. ההחלטה שנתקבלה ב־20 במרס 1563 פורסמה ב־26 בו, יום אחד לאחר סיום ישיבות הסיים. בדרך כלל הצהרות המיסים פורסמו בימים האחרונים של כינוסי הסיימים, כדי שהחוזרים יוכלו להביא למחוזותיהם את רשימת המיסים⁶. לכן, ניתן להניח שבסיים של שנת 1581 ההחלטה האמורה נתקבלה לא יאוחר מסוף חודש פברואר. ולפני תאריך זה, ככל הנראה, התנהל המשא-ומתן על הסכם החכירה של המס האמור בין נציגי האוצר הממלכתי לבין נציגי הציבור היהודי.

עם ראשי ועד ארבע-ארצות אפשר היה לנהל משא ומתן רק לאחר התכנסותו באותה שנה בלובלין, סמוך למועד פתיחת יריד גרומניץ אשר התקיים ב־26 לינואר 1581. היריד נמשך 16 יום עד ל־10 בפברואר אותה שנה. בהתחשב בחידוש שאנו מוצאים בחובת הציבור היהודי לשלם 'סכום כולל' (שלושים אלף זהובים) לאוצר המדינה במקום כל המיסים הישירים של שנת 1581, חייב היה להתנהל משא ומתן ממצה בין נציגי המימשל לבין ראשי הציבור היהודי כדי לקבוע את תנאי ההסכם המוצע. היה זה הסכם שבא במקום ההסדרים הידועים של תשלום מס גולגולת על-ידי יהודי פולין וליטא. ביצוע הסכם זה היה אפשרי רק על-ידי החכרת

Chronologia Polska, p. 483 4

Palucki, *Uniwersalfy poborowe* z 1563 r. pp. 519–533 5

Chronologia Polska p. 482. מועד הפרסום התאחר, עקב קשיי העתקה של ההחלטה וזאת בגלל 6

המחסור בבתי דפוס בפיוטרקוב של אז, וראה בהערה הקודמת.

הגבייה של ה'הסכום הכולל' לידי ועד ארבע-ארצות. השיחות בין הצדדים התמקדו בוודאי על גובה 'הסכום הכולל', על הסמכויות הפיסקאליות של ועד הארצות בהטלת שומות כוללות על ועדים ארציים וגליליים, ועל עניין הכרתו של המימשל בוועד כנציגות יהודית רשמית כלל-ממלכתית.

תחילת הדיונים בין הצדדים התקיימה כנראה בלובליו, שם התכנסו ראשים, פרנסים ורכנים לקראת התוועדות יריד גרומניץ שהתקיים בחודש שבט שנת שמ"א. מתקבל על הדעת שבשלבים מתקדמים יותר של השיחות על החכרת המס הנוצר לוועד ארבע-ארצות, נסעו נציגיו (שתדלניו) לווארשה כדי לסיים את הסידורים הדרושים טרם השגת ההסכם. לא יהיה זה גם מיותר לציין שלא נרשם פרטיכל של השיחות וההסכם שהושג לבש צורה של הבנה על-פה בלבד, בין הצדדים. רק אז, לא לפני סוף חודש פברואר 1581, יכול היה המימשל הפולני לסכם את פרק הצהרת ההכנסות של הממלכה, הנוגע לציבור היהודי, ולפרסמו ברבים כחלק של מסמך הידוע לנו.

רשימת קיצורים

- אטינגר, האנטישמיות — ש' אטינגר, האנטישמיות בעת החדשה, פרקי מחקר ועיון, תל-אביב 1978.
- אטינגר, מעמדם המשפטי — ש' אטינגר, 'מעמדם המשפטי והחברתי של יהודי אוקראינה במאות הט"ו–הי"ז (עד גזירות ת"ח)', ציון, כ (תשט"ו), עמ' 128–152.
- אטינגר, חלקם של היהודים בקולוניזציה — ש' אטינגר, 'חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה (1569–1648)', ציון, כא (תשט"ז), עמ' 107–142.
- ועטשטיין, מפנקסי — פ"ה וועטשטיין, מפנקסי הקהל בקראקא. לקורות ישראל וחכמיו, רבניו ומנהיגיו בפולניא בכלל ובקראקא בפרט, ברסלויא תרס"א.
- טרונק, יידן אין פלאצק — ש' טרונק, די געשיכטע פון יידן אין פלאצק (1237–1657), ווארשע 1939.
- נרב, פינסק — מ' נרב, תולדות קהילת פינסק, פינסק — ספר עדות וזכרון, א, תל-אביב–חיפה תשל"ג.
- פוד"א — פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות, כתבים ושומות סדורים ומבואים בידי ישראל היילפרין, ירושלים תש"ה. מחובתי לציין שכל מחקר בנושאים הקשורים בוועד-ארבע-ארצות יכול להתבצע, בפרט אחר נחשולי השואה האחרונה, בזכות מפעלו המונומנטאלי של ישראל היילפרין, אשר הצליח לשחזר על-יסוד שברי-מידע וקטעי מקורות ששרדו — את מפעלו של הוועד בכל שלבי קיומו, חרף אכדנם של פנקסי הוועד. הוא גם שהצביע על דרכי המחקר בבעיות הקשורות בנושא חשוב זה.
- פעלדמאן, די עלטסטע ידיעות — א' פעלדמאן, די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14–16 יא"ה, בלעטער פאר געשיכטע, I, ווארשע 1939.
- שו"ת ב"ח החדשות — (יואל סירקיש) ספר שו"ת בית חדש החדשות, ירושלים תשי"ט.
- שו"ת ב"ח הישנות — יואל סירקיש, שו"ת בית חדש הישנות, אוסטראה התקצ"ד (1834 Ostrog).
- שו"ת הרמ"א — שו"ת הרמ"א לרבינו משה איסרלש זצ"ל, עם הקדמה מאת אשר זיו, ירושלים תשל"א.
- שו"ת שארית יוסף — יוסף בן מרדכי גרשון כ"ץ, שארית יוסף, שו"ת, קראקא תרנ"ג.
- תקנות קראקא משנת שנה — תקנות ק"ק קראקא משנת שנה, פורסמו על-ידי מ' בלבן ב: *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, X, (1913)
- A. Gr. i Z — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie*, I—XXV, Lwow 1868—1935.
- Arłamowski, Stosunki — K. Arłamowski, Stosunki społeczno-gospodarcze w Przemysłu staropolskim, *Tysiąc lat Przemysłu*, cz. 1, Rzeszów 1976.
- Atlas hist. — Atlas historyczny Polski*, J. Gieysztorowa, W-wa 1979.
- AVK — Akty Vilenskoy archeograficheshtay komissiyi*, XXVIII—XXIX, *Akty o jevreyach*, Vilna 1901.
- Bařaban, *HLZ* — M. Bařaban, *Historia i literatura zydwowska*, III, Lwów 1925.
- Bařaban, *HZK* — M. Bařaban, *Historia Żydow w Krakowie i na Kazimierzu*, I, Krakow 1931.
- Bařaban, *Żydzi łwowsky* — M. Bařaban, *Żydzi łwowsky na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów 1906.
- Bartoszewicz, *Antysemityzm* — K. Bartoszewicz, *Antysemityzm w literaturze polskiej 15—17 w.* W-wa 1914.
- Bershadsky, *Lit. jev.* — S.A. Bershadsky, *Litovskije jevrei*, SPb 1883.
- Bersohn, *Dyplomatarysz* — M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty*, W-wa 1910.
- Brückner, *Dzieje kultury*. — A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, II, W-wa 1958.
- Brückner, *Sejp*. — A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, W-wa 1974.
- Bujak, *Wybór pism*. — F. Bujak, *Wybór pism*, II, W-wa 1976.

- Bujak, Zasady polityki. — F. Bujak, Zasady polityki gospodarczej Polski w wieku 16 i ich geneza, *Kultura staropolska*, Kraków 1932.
- BZIH — *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*, W-wa 1951 —
- Cedello, Mieszczanie. — A. Cedello, Mieszczanie i chłopi rzeszowsy w czasach saskich, *Pięć wieków m. Rzeszowa, W-wa 1958*.
- Chronologia polska*. — *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, W-wa 1957.
- Decius, *De Sigismundi*. — J.L. Decius, *De Sigismundi regis temporibus liber 1521*, wyd. W. Czermak, Kraków 1901.
- Dnevnik* — *Dnevnik lublinskiego sejma 1569 goda*, pereveden na russkiy jazyk, ed M. Koyalovich, SPb 1869.
- Encycl. Jud.* — *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972.
- Gilewicz, Zatarg. — A. Gilewicz, Zatarg o place w żupie bocheńskiej w r. 1592, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, v. 10, Poznań 1948.
- Gloger, *Encyklopedia*. — Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, I—IV, W-wa 1972.
- Grycz, *Handel*. — M. Grycz, *Handel Poznania 1550—1655*, Poznań 1964.
- Horn, *Żydzi na Rusi* — M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w 16 i pierwszej połowie 17w.*, W-wa 1975.
- Istoria jewreyskiego naroda* — *Istoria jewreyskiego naroda*, XI, Izd. Mir, Moskva 1915.
- Kaczmarczyk, *Historia państwa* — Z. Kaczmarczyk, B. Lesnodorski, *Historia państwa i prawa Polski od połowy 15 w. do r 1795*, W-wa 1957.
- Keckowa, *Żupy* — A. Keckowa, *Żupy krakowskie w 16—17w.*, Wrocław 1964.
- Kieniewicz, *Historia* — S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795—1918*, W-wa 1978.
- Kiryk, *Z dziejów*. — F. Kiryk, *Z dziejów Żydów w Bochni*, BZIH, N 114—115 (1980).
- Korzon, *Wewnętrzne dzieje* — J. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, II, W-wa 1897.
- Kotula, *Obwarowanie Rzeszowa* — F. Kotula, *Obwarowanie Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta w 17 i 18 wiekach*, *Pięć wieków miasta Rzeszowa*, W-wa 1958.
- Kromer, *Polska* — M. Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, Olsztyn 1977.
- Ks. pob. — *Księga poborowa*.
- Kutrzeba, *Historia źródeł* — St. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, I—II, Lwów—W-wa 1925—1926.
- Kutrzeba, *Życie* — St. Kutrzeba, *Życie społeczne*, *Kultura staropolska*, Kraków 1932, PAU.
- Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej* — A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej od połowy 17 w. do 1795 r.*, Wrocław 1980.
- Lewicki, *Zarys*. — A. Lewicki, *Zarys historii Polski (do r. 1975)*, London 1947.
- Linde, *SJP* — S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, I—VI, Lwów 1854—1860.
- Lit. met.* — *Litovskaya metrika*, I, SPb 1903, *Russkaya Istoricheskaya Biblioteka*, XX.
- Lustr. woj. krak. 1564* — *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 1, 2, ed. J. Małeckie, W-wa 1962—1964.
- Lustr. woj. lub. 1565* — *Lustracja województwa lubelskiego 1565*, ed. A. Wyczański, Wrocław 1959.
- MRPS* — *Matricularum Regni Poloniae summaria, adiectis T. Wierzbowski, pars IV*, Varsoviae 1915—1917.
- M.K. — *Metryka koronna*, AGAD W-wa. Regesty z Metryki koronnej (1574—1586), J. Morgensztern, BZIH, No. 47—48 (1963), W-wa.
- Moraczewski, *D.R.P.* — J. Moraczewski, *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej*, VI, Poznań 1851.
- Pafucki, *Uniwersalfy poborowe 1563* — W. Pafucki, *Uniwersalfy poborowe z 1563 r.*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, rok 14, W-wa 1966.

- Pawinski, *Skarbowość* — A. Pawinski, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego, Źródła dziejowe*, VIII, W-wa 1881.
- Pińczow i jego szkoły — *Pińczow i jego szkoły w dziejach*, red. J. Wyrozumski. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego (512). Prace historyczne, z 62.
- Prochaska, Lwów — A. Prochaska, *Lwów a szlachta*, Lwów 1919.
- Przyboś, Rzeszów — A. Przyboś, *Rzeszów na przełomie 16 i 17 w. Pięć wieków miasta Rzeszowa*, W-wa 1958.
- Ptasnik, Studya — J. Ptasnik, *Studya nad patrycyatem krakowskim wieków średnich*, cz. 2, Kraków 1914.
- Radziwiłł, *Memoriale* — A. Stanisław Radziwiłł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia*, ed. A. Przyboś i R. Zelewski, I—V, Wrocław 1968—1975.
- Rawita-Gawroński, *Żydzi w historii* — Fr. Rawita-Gawroński, *Żydzi w historii i literaturze ludowej na Rusi*, W-wa 1924.
- RiN — *Regesty i nadpisi, Svod materyalov dla istorii Jevreyev v Rossyi*, I SPb 1899.
- Riabinin, *Materiały* — J. Riabinin, *Materiały do historii m. Lublina 1317—1772*, Lublin 1938.
- RJA — *Russko-Jevreyskiy Archiv*, ed. S.A. Bershadskyi, I—III, SPb 1882—1903.
- Rutkowski, *Historia gospod* — J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, I, Poznań 1947.
- Rybarski, *Handel* — R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w 16 stuleciu*, I—II, Poznań 1928—1929.
- Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej* — J. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, Żydzi w Polsce odrodzonej*, v. 1, W-wa 1933.
- Schipper, *Studya* — J. Schipper, *Studya nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911.
- Schipper, *Żydzi neofici* — J. Schipper, *Żydzi neofici i prozelici w Polsce, Kwartalnik poświęcony badaniom przeszłości Żydów*, z. 2, W-wa 1912.
- Schorr, *Organizacya* — M. Schorr, *Organizacya Żydów w Polsce (od najdawniejszych czasów aż do r. 1772)*, Lwów 1899.
- Schorr, *Żydzi w Przemysłu* — M. Schorr, *Żydzi w Przemysłu do końca 18 wieku*, Lwów 1903.
- Szczepaniak, *Karczma* — M. Szczepaniak, *Karczma, wieś, dwór, Rola propinacji na wsi wielkopolskiej od połowy 17 do schyłku 18 wieku*, W-wa 1977.
- Topolski, *Dzieje Polski* — *Dzieje Polski*, red. J. Topolski, W-wa 1976.
- V.L. — *Volumina Legum*, I—VI, ed. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Wilker, Drohobycz — J. Wilker, *Z dziejów Żydów w Drohobycz, BZIH*, No. 71—72 (1969).
- Wojciechowski, *Zygmunt Stary* — Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506—1548)*, W-wa 1979.
- Wyrobisz, *Polityka Firlejów* — A. Wyrobisz, *Polityka Firlejów wobec miast w 16 wieku i założenie Janowca nad Wisłą, Przegląd historyczny*, LXI (1970).
- Wyrozumski, *Warzelnie soli* — J. Wyrozumski, *Warzelnie soli krakowskiej na pograniczu śląsko-polskim w drugiej połowie 16 i pierwszej połowie 17 wieku*, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, No. 26, Kraków 1960.
- Zajda, *Nazwy* — A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat*, W-wa 1979.
- Zr. dz. — *Źródła dziejowe*, I—XXIV, W-wa 1876—1910.

cz. — pars (część)

f. — folio

ks. — księga

r. — rok

w. — wiek

W-wa — Warszawa